

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

На правах рукопису

ТАБАЧНИК
Дмитро Володимирович

ФЕНОМЕН ТОТАЛІТАРНО-РЕПРЕСИВНОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 20-х — 50-ті РОКИ)

Історичний та етнополітичний аспекти

07.00.05 — Етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора історичних наук
у формі наукової доповіді

Київ — 1995

00755688 (\$)

Робота виконана в Інституті національних відносин і політології
Національної академії наук України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
В. Б. Євтух

доктор філософських наук, професор,
академік УАПН
О. М. Мироненко

доктор історичних наук, професор
Л. П. Нагорна

Провідна організація:

Інститут історії України
НАН України

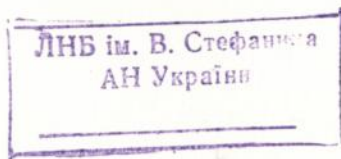
Захист дисертації відбудеться «*12*» *вересня* 1995 року
о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 01.67.01 по захисту
дисертацій в Інституті національних відносин і політології Національної
академії наук України, за адресою: 252011, м. Київ-11, вул. Кутузова, 8,
зал засідань вченої ради.

З дисертацією у вигляді наукової доповіді та опублікованими з теми
дослідження роботами можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
національних відносин і політології.

Автореферат розіслано «*11*» *серпня* 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Ю. А. Левенець

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження феномену тоталітаризму в Україні кінця 20-х - 50-х років ХХ століття обумовлена потребами розвитку теорії і практики, необхідністю поглибленого аналізу причин, сутності, форм виявлення, наслідків та шляхів остаточного викоринення залишків тоталітарного способу соціальної організації в процесі переходу до демократичних засад державно-громадянського життя, побудови відкритого суспільства і відповідних політичних інститутів, повноправного входження України в цивілізований світ.

Зруйноване, але не знищене до кінця тоталітарне минуле стримує прогресивний суспільний поступ. Воно нагадує про себе залишками тоталітарного та посттоталітарного мислення і ментальності, притаманних певній частині громадян, рудиментарними моральними нормами та політико-ідеологічними стереотипами, що подекуди реанімуються, пошуками "ідеальних форм соціальності" в недалекому минулому, ностальгією за колишнім "порядком", "достатком", всеохоплюючим патерналізмом держави, "авторитетом влади" і месіанськими очікуваннями "великого вождя".

З роками масова свідомість, так би мовити, "поетизує" історію. Забуваючи бридке і потворне, трагічне і зле, вона перебільшує значення того, що було в ній дійсно добрим і справедливим або хоч би наближалось до цього. Останнє посилюється тим, що в свідомості значної частини громадян "трагічне" і "справедливе" співіснують у зміщеному, трансформованому, деформованому вигляді. На цій основі нерідко визріває невпевненість у майбутньому, побоювання реформ, назрілих змін та перетворень. Можливим є й варіант реставраційно-анархічного зміщення цінностей. Феномен опоетизованого минулого, негативно

впливаючи на суспільство, здатен не лише "призупинити" прогресивні зміни, але й "повернути" історію назад, деформувати прагнення до оновлення та реформаторський настрій. Тому застереженням цим тенденціям є об'єктивне і повне дослідження і висвітлення історії розвитку нашого суспільства періоду кінця 20-х - 50-х років - тобто періоду становлення, виірвання й найвищого прояву тоталітаризму, трагічні наслідки й залишки якого нагадують про себе і в наші дні. Цим, насамперед, і обумовлена актуальність запропонованого дисертаційного дослідження, виконаного у формі наукової доповіді, що узагальнює опубліковані автором праці.

Актуальність дослідження визначається також потребами пошуку оптимальної моделі майбутнього соціально-економічного, політичного та духовно-культурного розвитку України. Реалізація цього ключового завдання неможлива без всебічного наукового осмислення вітчизняної історії, досвіду інших народів та культур, власних надбань та прорахунків. Історичний та етнополітичний досвід України 20-50-х років багато в чому є повчально-показовим саме в цьому контексті. Причому не лише як застереження від повторення подібного, але й як досягнення форм і способів пошуку нового типу соціальної організації, як відслідковування тих ідей та практичних починань, які тоталітарна влада зупиняла системою різноманітних засобів, серед яких вирішальна роль надавалась жорстоким і масовим репресіям.

Саме Україна, де в тугому вузлі переплелися соціально-класові, політико-ідеологічні, етнологічні та міжконфесійні протиріччя, де індивідуально-особистісна складова соціального своєрідно і неоднозначно сприйняла загальнореволюційні зміни останнього, виявила коли б чи не найбільш відчутний опір прояву суб'єктивізму в історії, чим вже в ті

роки продемонструвала різке неприйняття насильницької антигуманної та антисоціальної природи тоталітарної форми соціальної організації.

Наслідки масових репресій, що активно проводились понад чверть століття, спричинили помітну деформацію українського суспільства. Це виявилось значними людськими жертвами, руйнацією генофонду нації, деінтелектуалізацією та деіндивідуалізацією особистості, масовим характером пристосовництва та страху, що на декілька десятиліть призупинили, дезактивізували творчий пошук, працелюбство та побутово-оптимістичний волевияв, одвічно притаманних українській людині.

Великий економічний потенціал, важливе геополітичне значення, національно-визвольні волелюбні традиції та прагнення до власної державності, наявність національної інтелектуальної еліти постійно підживлювали острах сталінської правлячої верхівки щодо можливої непокори України і українців, зумовлювали особливу жорстокість, масовість і тривалість репресій, спрямованих на денационалізацію українського етносу у досліджуваний період.

Актуальність розробки та висвітлення означеної проблематики обумовлена також і гносеологічним чинником. Стрімкий процес оновлення суспільства зруйнував стереотипи історичного мислення, що склалися роками і знаходили відображення у визначенні актуальності теми згідно з директивними вказівками партійних органів, зняв обмеження у використанні архівів спеціального зберігання, загострив проблеми наукового, критичного переосмислення історичного та етнополітичного досвіду. Закономірно зростає інтерес до політичної історії України, особливо її етнополітичних аспектів поставив нові завдання перед науковцями щодо наукового аналізу всієї сукупності фактів,

звільнив дослідників від політичної заангажованості, косності, необхідності врахування вигідності тих чи інших висновків для правлячої партії.

З кінця 1980-х років розпочався і продовжує поглиблюватися процес переосмислення багатьох фундаментальних, донедавна здавалося б, незаперечних істин, зокрема, переоцінка співвідношення класових та етнонаціональних ціннісних категорій. Одна за одною зникають так звані "білі плями", вітчизняна історія вивільняється від догматизму, заідеологізованості, описовості, детермінуючого результату дослідження спрощено-класового підходу до аналізу минулого.

Серед різноманіття проблем вітчизняної історії останніх десятиріч, які викликають зараз гостру зацікавленість спеціалістів, засобів масової інформації та громадськості, слід виділити значний тематичний блок проблем, що охоплює етнополітичну історію України періоду тоталітаризму. Зауважимо, що саме етнополітичні аспекти історичного розвитку України в ХХ сторіччі взагалі досліджувались фрагментарно, до того ж в розробці цих проблем було немало недоліків і фактичних перекручень з кон'юнктурно-політичних мотивів.

Таким чином, недавня політична історія України - історія панування тоталітарно-комуністичної системи, яку можна точніше визначити як систему тоталітаристської колективності, тільки розпочинає об'єктивно вивчатися, є, в значній мірі, цілиною для дослідників. Феномен тоталітаризму в Україні саме тому й постає для нас основним полем історико-етнополітологічного дослідження. Вітчизняна історична наука не знає ще повної правди про цей період, не знає ще тисяч і тисяч імен, не розібралась в багатьох подіях, не визначила в повній мірі причин трагедії, не збагнула до кінця її наслідків.

Очищувальна робота в історії та етнополітології пов'язана з утвердженням плюралізму думок, вільного обміну судженнями, подоланням десятирічних нашарувань стереотипів та догм. Системне уявлення величезних масштабів сталінського терору проти всіх народів, що входили колись до складу СРСР, осягнення, чи хоча б спроба осягнути трагедію людей чи цілих етносів, які пережили справжній геноцид, вимагають не лише емоційних, публіцистичних, пристрасних виступів, а й комплексу серйозних, неупереджених наукових досліджень, які виявлять, узагальнять і доведуть до свідомості всіх громадян наші велетенські, непоправні втрати.

Рішення цих проблем детермінує необхідність вивчення загальних (загальноісторичних) і етнонаціональних особливостей становлення та функціонування тоталітарних систем в окремих національних ареалах, характер і розміри здійснення соціального насильства, спрямованого проти різних верств суспільства - селянства, робітничого класу, інтелігенції, професійних груп. Останнє дозволить осягнути справжні виміри і параметри цього соціального феномену.

Виходячи із зазначеного, дисертант поставив за мету на основі комплексного, системного, об'єктивного аналізу репрезентативної сукупності документальних, статистичних, мемуарних, літературних джерел дослідити природу, сутність і специфіку виявлення тоталітарно-репресивного режиму в Україні кінця 20-х - 50-х років, вплив і наслідки цього явища для політичного, етнонаціонального і загальнокультурного розвитку України, шляхи остаточного подолання його залишків, утвердження відкритого демократичного суспільства.

Стан дослідження проблеми. Вивченню природи та сутності репресивно-тоталітарних режимів, зокрема Гітлера, Сталіна та

Муссоліні (відповідно в Німеччині, СРСР та Італії) присвячено величезну кількість політологічних, історичних, філософсько-соціологічних та літературно-художніх видань. Серед них вирізняються визнані класичними праці з проблеми тоталітаризму таких авторів, як Т.Адорно, Р.Арон, Х.Аренд, З.Бжезинський, Д.Белл, Д.Дьюї, Е.Канетті, Г.Маркузе, К.Ортега-і-Гассет, К.Поппер, Е.Фромм^{1/}.

До цього ж кола розвідок належать публікації М.Бердяєва "Джерела та сенс російського комунізму", В.Варшавського "Родовід більшовизму", А.Зінов'єва "Зяючі вершини", О.Солженіцина "Архіпелаг Гулаг", Х.Ортеги-і-Гассета "Повстання мас", Дж.Оруела "1984". Сюди ж потрібно віднести фундаментальну працю К.Фрідріха та З.Бжезинського "Тоталітарна диктатура та автократія".

Сталінський різновид тоталітаризму і масові репресії як одна з основних рис його політики протягом десятиріч піддавались серйозному і досить глибокому вивченню, насамперед, західними істориками і політологами. Серед них варто згадати роботи С.Коена, Л.Беладі, Т.Крауса, Е.Канетті, Р.Конквеста Р.Слассера, Р.Такера, В.Рассела, Р.Пайпса, Ф.Хайєка та ін. Особливо варто виділити фундаментальну монографію Р.Конквеста "Великий терор", що присвячена масовим репресіям в Радянському

^{1/} Adorno T. Negative Dialektik. - Fr., 1966; Аренд Х. Массы и тоталитаризм // Вопросы социологии. - 1992. - N 1; Ії ж. The origins of Totalitarianism. N. - Y., 1966, Life of the Mind. V. 1-2. N. - Y., - L., 1978; Арон Р. Развитие социологической мысли. - М., 1993; Bell D. The End of Ideology. An Exhanstion of Political Ideas in the Fifties. - Glencoe, 1960; Marcuse G. The Soviet marxism, a critical analysis. - L., 1958; Його ж. Psychoanalyse and Politik. - Fr/M., 1980; Ортега-і-Гассет Х. Дегуманізація искусства. - М., 1991; Поппер К. Открытое общество и его враги. - Т. 1-2. - М., 1992; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994 та інші.

Союзі і спирається на значний фактичний матеріал^{1/}.

Історичні передумови, джерела й особливості виникнення, а також першопочаткові форми (спроби) укорінення сталінського тоталітарного способу соціальної організації розкриваються в роботах лідерів і вождів революції, які з часом були винищені як "вороги народу" за стандартними для тих часів звинуваченнями. Щоправда, в цих роботах про можливість трансформації політики сталінського типу в тоталітаризм говориться з позицій включеності в наявну історичну реальність, не достатньо рефлексованим піднесенням над обставинами, нерідко з суб"єктивним баченням місця і ролі власної особистості в них, а також особистості "вождя" - Й.Сталіна^{2/}.

Серед сучасних російськомовних дослідників сталінського репресивного суспільства варто назвати, насамперед, імена Ю.Афанасьєва, А.Бутенка, Д.Волкогорова, М.Васецького, Л.Гордона, М.Гефтера, Е.Клопова, О.Лациса, Р.Медведева, О.Ципко. Означені автори заклали основи розуміння сталінізму як тоталітаризму репресивного типу, описали й проінтерпретували його вияви в економічній, політичній та соціальній сферах, в галузі культури, науки та освіти, в системі національних відносин, в

^{1/} Коэн С. Большевизм и сталинизм // Вопр. философии. - 1989. - N 7; Його ж: Бухарин. Политическая биография 1888-1938. - М., 1988; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993; Його ж: Великий терор (глава з книги) // Київ. - 1990. - N 1; Його ж: Почему сталинизм нельзя реанимировать // Новое время. - 1990. - N 30; Рассел Б. Практика и теория большевизма. - М., 1991 та ін.

^{2/} Антонов-Овсеенко А. Театр Иосифа Сталина // Театр. - N 8, 1988; Бухарин Н.И. Избранные произведения. - М., 1988; Винниченко В. Відродження нації. - ч.1-3. - Київ - Відень, 1920; Троцкий Л.Д. К истории русской революции. - М., 1990; Його ж: Литература и революция. - М., 1991 та ін.

міжнародному робітничому русі, в ідеології, в партії, в галузі практичної політики¹⁾.

Подібні сюжети (вияви тоталітаризму сталінського типу в різноманітних сферах суспільного життя) пронизують тематичні збірники наукових та науково-публіцистичних статей, матеріали наукових симпозіумів та конференцій, присвячених досягненню цієї проблематики²⁾.

В українській історичній науці події другої половини 20-х - початку 50-х років, особливо масові репресії проти інтелігенції в цей період, що отримали широке висвітлення в газетній і журнальній публіцистиці, ще не знайшли достатнього наукового осмислення. Незважаючи на значний обсяг публікацій, сьогодні зроблено лише перші, фрагментарні спроби аналізу цієї проблематики. Основа, між тим, закладена: науковими розвідками М.В.Даниленка, С.С.Діброви, Г.В.Касьянова, В.Г.Кременя, С.В.Кульчицького, І.Ф.Кураса, В.І.Марочки, Л.П.Нагорної,

1/ Бутенко А. К вопросу об узурпации власти // Вопр. истории КПСС. - 1988. - N 7; Волкогонов Л. Триумф и трагедия; Политический портрет И. Сталина. - М., 1990; Васецкий Н. Ликвидация. Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судеб. - М., 1989; Гордон Л., Клопов Е. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 20-40-е годы. - М., 1989; Гефтер М. Сталин умер вчера // Иного не дано. - М., 1988; Лацис О. Перелом. Опыт прочтения нескольких документов. М., 1990. Медведев Р. О Сталине и сталинизме. - М., 1990; Його ж: Они окружали Сталина. - М., 1990; Ципко А. Истоки сталинизма // Наука и жизнь. - 1988, N 11, 12; 1989. - N 1, 2 та інш.

2/ Вождь. Хозяин. Диктатор. - М., 1990; Иного не дано. - М., 1988; Осмыслить культ Сталина. - М., 1989; Перестройка: гласность, демократия, социализм. Погружение в трясину. - М., 1991; Режим личной власти Сталина. К истории формирования. М., 1989; Между народом и властью. - М., 1989; Тоталитаризм как исторический феномен. М., 1989; Тоталитарная система в СССР: история и пути преодоления. - М., 1992; "Сталинская" модель социализма: становление, развитие, крах (20-80-е годы). (Кругл. стол в ред. журн.). // Вопросы истории КПСС. - 1990. - N 12.

М.І.Панчука, Н.М.Сапуна, Ю.І.Шаповала та ін. розпочата глибока дослідницька робота осмислення феномену тоталітаризму в Україні^{1/}.

Певним внеском в аналіз цієї проблематики слід вважати дослідження С.І.Вілоконя, А.З.Барабольченка, В.С.Брюховецького, І.П.Дзюби, М.Г.Жулинського, В.С.Коваля, А.І.Білодіда, Ю.В.Сиволюба, П.Т.Тронька, що аналізують фабрикування справ і процесів, спрямованих на знищення діячів літератури, науки, культури, освіти, підготовку відомих репресивних акцій проти "Спілки визволення України", "Українського національного центру" та ін.^{2/}.

В роботах С.С.Діброви, М.І.Панчука, В.М.Савцова, Е.І.Логвина, зокрема, вивчаються репресії проти інтелігенції, що проходили під лозунгами боротьби проти "націонал-ухильників", згортання політичної українізації, розгрому науково-педагогічних кадрів.

1/ Даниленко М.В., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм в Україні: 20 - 30-ті роки. - К., 1991; Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм та українська інтелігенція. - К., 1991; Кремень В.Г. Сила "рози вітрів" чи жорстокість керманіча? //Наука і сусп. - 1990. - N 4; Курас І.Ф. Правда - без "білих плям" //Трибуна лектора. - 1988. - N 4; Маршрутами історії. - К., 1990; Минуле України: відновлені сторінки. - К., 1991; Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - К., 1991; Про минуле - заради майбутнього. - К., 1989; Шаповал Ю.І. Людина і система: штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. - К., 1991; Ярош В.О. Тоталітарний режим на західно-українських землях: 30-50-ті роки ХХ століття. - Луцьк, 1995.

2/ Вілокін С. Відоме - невідоме: Коли загинув Михайло Войчук //Культура і життя. - 1989. - 5 бер.; Дзюба І. Вогнем гартований хорал. //Україна. - 1989. - N 2; Жулинський М. Спектакль розіграний задля ідеї... //Літ.Україна. - 1990. - 25 жовтня; його ж. "Я жив життям вільного емігранта" //Слово і час. - N 7. - 1990; Брюховецький В. Шлях на Голгофу: Життєвий шлях Миколи Зерова //Літ.Україна. - 1990. - 10 травня; Репресоване краєзнавство (20 - 30-і роки). - К., 1991; Росин В.Е. Изъято при аресте: Повесть о неизвестных фактах деятельности НКВД Украины. - К., 1992 та інш.

Багатий інформаційний матеріал щодо трагічних наслідків утвердження сталінського терористичного способу соціальної організації в Україні, свідчення і факти своєрідного геноциду проти українства як етносу, здійсненого в цей драматичний період історії, містять публікації колишніх політв'язнів, біженців з України в довоєнні і післявоєнні часи, "дисидентів", дружин та дітей репресованих. Здебільшого опубліковані за кордоном, вони можуть розглядатись як живе свідчення доби злочину сталінізму, як соціальне джерело болю за ті втрати, які випали на долю нашого народу^{1/}.

Важливе місце у вивченні репресивної сутності тоталітарного суспільства в Україні посідають дослідження Г.В.Касьянова, Л.В.Матвеевої, М.І.Панчука, Р.Я.Пирога, Ф.М.Рудича, Ю.І.Римаренка, А.С.Рубльова, Л.І.Ткачової, В.П.Шевчука. Ці дослідження відслідковують на значному фактологічному ма-

^{1/} Андрусак М.М. Студенні милі. Сповідь матері з покутського села. - Ів.-Франківськ, 1991; Болаболъченко А. Суд над переконаннями. - К., 1994; За Україну, за її волю... Матеріали П Всевіт. конгресу укр. політ. в'язнів. - К., 1994; Літопис Голготи України. Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних. - Львів, 1993; Микулін А. Концентраційні табори в Советському Союзі. - Вид. Закорд. част. ОУН, 1958; Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. - Лондон, 1973; Прокоп М. Україна і українська політика Москви. - Б.М. Сучасність, 1981; Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька. - Мюнхен, 1974; Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідників злочинників НКВД в 1937-1938. - Н.-Й., Торонто; Лондон, Сідней, 1991; Соловей Д. Голготи України. - Дрогобич, 1993; Суслик Р.Л. Криваві сторінки з неписаних літописів: Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти Московського комунізму. - Англія, 1956; Чорновол В. Я нічого у вас не прошу. - Торонто, 1968; Шкварко І. Проклинаю: з щоденника українського політв'язня. - Мюнхен, 1953; Kamenevsky I. I ke tragedy of Uinnytsia: Materifly on Stakin's policy jf extremination in Ukraine during the Ctreat gur 1936-1938. - Toronto, 1989; Moros Y. Boomeranq. - Baltimore; Paris; Toronto, 1974 та інш.

теріалі каральні акції тоталітарного режиму, що обрушились на вчених і наукову інтелігенцію, на Всеукраїнську Академію наук і суспільні та професійні організації інженерно-технічної та наукової інтелігенції, в т.ч. УТОРНІТСО, Наукове товариство ім.Т.Г.Шевченка. Частково досліджено розправу з науковими школами видатних українських вчених - академіків М.С.Грушевського, М.П.Василенка, С.А.Єфремова, М.І.Яворського.

За останні роки значний розвиток отримала така форма вивчення минулого, як історична персоналістика 20-х - 50-х рр. Вона відтворює політичні біографії відомих державних, партійних, наукових і військових діячів, членів уряду, керівників окремих регіонів або галузей, репресованих у другій половині 30-х - початку 40-х рр. Серед авторів науково-біографічних робіт, що досліджують в т.ч. і окремі аспекти репресивної політики, конкретні судові процеси, слід відзначити дослідження, що базуються на архівних джерелах, Є.Г.Адельгейма, П.П.Вачинського, І.Г.Віласа, В.С.Брюховецького, В.М.Волковинського, Ю.М.Гамрецького, С.С.Діброви, М.Ф.Дмитриєнко, В.В.Левицького, В.Ю.Мельниченка, Р.Г.Симоненка, А.Селецького^{1/}. Масовим репресіям в ок-

^{1/} Адельгейм Є.Г. Кризь роки: Вибрані праці (Про В.Блакитного, М.Сименка, П.Тичину, М.Рильського та ін.) - К., 1987; Вілас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. - К., 1994; Брюховецький В.С. Чесність перед собою. // Дніпро. - 1989. - N 6; Жулинський М. Драматичні парадокси долі, або Хто такий В.Виниченко // Дружба народів. - 1989. - N 12; Діброва С. 30-ті: трагедія політичних діячів України: Правда історії // Сіл.обріі. - 1989. - N 3; Левицький В.В., С.В.Косіор: на шляху до правди про нього // Маршрутами історії. - К., 1989; Нагорная Л. Взлет и трагедия Косиора // Правда Украины. - 1989. - 19 нояб.; Пиріг Р. Юрій Коцюбинський: велич і трагізм долі // Літ.Україна. - 1989. - 15 черв.; Мельниченко В. Суд історії: Останні роки життя і діяльність Християна Раківського // Наука і суспільство. - 1989. - N 5 - 6; Селецький А. Розплата за відданість // Наука і суспільство. - 1990. - N 10; Расправа: Прокурорские судьбы. - М., 1990; та інш.

ремих регіонах України, областях присвячено статті Я.Ф.Ковальця, А.Б.Коваленка, В.Н.Ростального, Є.М.Садового, В.В.Ткаченка, які обрали темою для вивчення окремі репресивні акції, спрямовані проти українського народу, зокрема проти інтелігенції, і проведені в різних містах республіки.

Серед безумовних досягнень української історіографії слід назвати ряд тематичних збірників, збірників статей і науково-біографічних нарисів, підготовлених авторськими колективами вчених Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології Національної академії наук України за редакцією І.Ф.Кураса, Ф.М.Рудича, Ю.І.Шаповала та інш. дослідників. В них основну увагу приділено проблемі "Сталінізм і Україна" і тільки частково заторкнуто проблему масових репресій в республіці. Однак окремих узагальнених досліджень з теми тоталітаризму в Україні та репресій проти інтелігенції серед названих робіт немає.

Помітним явищем у вивченні даної проблеми є публікації узагальнюючого плану - філософів, політологів, правознавців, культурологів, зокрема І.В.Бичка, Є.І.Головахи, О.М.Мироненка, В.Ф.Солдатенка, Ю.С.Шемшученка, В.Хмелька та інш. В центрі уваги цих авторів знаходиться економічний, ідеологічний і соціокультурний зміст сталінізму як політичної системи, наслідки втручання адміністративно-бюрократичного апарату у всі сфери життя суспільства. В цих роботах глибоко розроблено питання про причини і хід формування сталінського типу держави в Україні, наслідки "ідеологічної боротьби" в досліджуваній період, причини і наслідки розгрому української науки і культури. Автори приділяють увагу також питанням боротьби за владу партійно-господарської еліти України, розгортанню, а пізніше насильному згортанню політики українізації, що була протягом

якогось часу стрижневою проблемою в діяльності Компартії України і українського уряду^{1/}.

Значно менше місця в згаданих роботах відведено вивченню масових репресій другої половини 30-х - початку 50-х рр., що закономірно випливає з тих завдань, які ставили перед собою дослідники, подаючи цілісне уявлення про сталінізм в Україні і не заглиблюючись у окремі сюжети.

Як відомо, безпосередньо проблеми витоків, світоглядно-методологічних джерел та історичної генези тоталітарного репресивного режиму 20-х - 30-х років (особливо щодо інтелігенції) присвячена лише монографія Г.В.Касьянова^{2/}. На обширному фактичному матеріалі автор аналізує соціальний портрет інтелігенції, еволюцію політики більшовицької держави з придушення старої і створення "нової" інтелігенції, яка відповідала б вимогам адміністративно-командної системи. Значну увагу в монографії приділено репресивним акціям режиму проти інтелігенції у 20-і - на початку 30-х рр., політичним процесам цього часу. Але автор практично на зачіпає масових репресій проти інтелігенції України у другій половині 30-х - початку 50-х років і становище тих її категорій, яким присвячено це дисертаційне дослідження.

^{1/} Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности: От тоталитаризма к демократии. - К., 1992; Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. - К., 1994; Кулік В. Тоталітаризм у традиції та сучасності України // Філософ. і соціолог. думка. - К., 1993. - N 7-8. Муляр В. Авторитарність - не бальзам, але й не анафема // Віче. - 1993. - N 7; Шемшученко Ю.С., Мироненко О.М. Жертви репресій. - К., 1993; Філософія. Курс лекцій: Навчальний посібник /Бичко І.В., Табачковський В.Г. та інш./ - К., 1993.

^{2/} Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х - 30-х років: Соціальний портрет та історична доля. - К., 1992.

Ряд актуальних сюжетів досліджуваної проблеми, особливо в контексті вивчення етнонаціональної трансформації народу України внаслідок означених репресій, викорінення залишкових наслідків геноциду та пошуку оптимальних засобів етнонаціональної реабілітації українства, розкриваються серією публікацій етнологічного спрямування^{1/}.

Підводячи підсумки історіографічного огляду літератури з проблеми, яка досліджується в даній дисертаційній роботі, можна відзначити, що феномен тоталітарно-репресивного суспільства, масові репресії другої половини 20-х - початку 50-х рр. в Україні проти адміністративно-управлінської, партійної, військової, наукової та творчої інтелігенції, проти народу в цілому стали предметом спеціального історичного та етнополітологічного дослідження, але вивчені не в такій мірі, як того настійно потребують історична наука та соціальна практика.

^{1/} Варзарь І.М. Політична етнологія як наука: історія, теорія, методологія, праксеологія. - К., 1994: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. - К., 1993; Етнополітична ситуація в Україні. Спроби наукової інтерпретації /За ред. В.Б.Євтуха, - К., 1994; Кононенко П.П. Українознавство. - К., 1994; Попович М.В. Національна культура і культура нації. - К., 1991; Рябчук М.Д. Громадянське суспільство і національна емансипація // Філософ. і соціол. думка. - 1991. - № 22; Українська соціально-політична думка в ХХ стол.: документи і матеріали (упорядн.Г.Гунчак, Р.Солганик. - К., 1993; Бжезинський З. Незалежна Україна як геополітичний світовий фактор // Світ про Україну. - 1993. - 11 січ.

Відаючи належне авторам, які вивчали зазначену проблематику, необхідно мати на увазі: сьогодні деякі з цих робіт, їх висновки і фактологічна база вимагають суттєвого розширення і уточнення. У більшості згаданих досліджень відсутні спеціальні розділи або окремі сюжети, присвячені етнополітичним аспектам цих подій в Україні, а сталінський тоталітаризм і його репресивна політика розглядаються в цілому в масштабах колишнього Радянського Союзу, без виявлення і аналізу специфіки цього явища на терені України.

Досить не визначеними, зокрема, є особливості (джерела, світоглядно-філософські, гносеологічні та соціальні корені) утвердження тоталітаризму в українському суспільстві; потребує уточнення історична генеза тоталітарно-репресивного режиму в Україні, його несамодостатня сутність та природа порівняно з подібними процесами в СРСР загалом, з спорідненими режимами в Німеччині та Італії. Поглибленого дослідження потребують конкретні вияви тоталітарно-репресивного режиму в Україні - масові репресії проти адміністративно-управлінських кадрів, військових, молоді та молодіжних організацій, наукової та творчої інтелігенції. Додаткового поглибленого аналізу потребують також шляхи та засоби остаточного подолання залишків тоталітарно-репресивного способу соціальної організації та перспективи становлення демократичного суспільства в Україні, створення політико-правової бази, яка б унеможливила реставраторсько-регресивні тенденції в розвитку суспільства.

Виходячи з актуальності та недостатньої розробки проблеми, автор обрав предметом спеціального історичного та етнополітологічного дослідження феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні в кінці 20-х - 50-х років; поставив за мету через конкретно-історичний матеріал виявити реакційну

антигуманістичну природу тоталітаризму, проаналізувати шляхи та засоби подолання його залишків в контексті входження України у відкрите цивілізоване світове співтовариство.

Реалізація означеної мети дослідження вимагала вирішення ряду конкретних, взаємообумовлених завдань:

- здійснити аналіз природи тоталітаризму як історичного та соціального явища;
- виявити особливості утвердження тоталітаризму в Україні, проаналізувати його світоглядно-філософські основи, гносеологічні та соціальні корені;
- відслідкувати історичну та функціональну генезу тоталітарно-репресивного режиму в Україні, виявити й дослідити основні прояви цього режиму в Україні в кінці 20-50-х років, передусім у сфері етнополітичних відносин;
- проаналізувати причини, об'єкти та хід масових репресій в Україні ("законодавчі" основи, форми репресій, способи фальсифікацій справ та політичних процесів);
- вивчити форми проведення масових репресивних кампаній і хід найбільш значних політичних процесів в Україні, механізми їх організації і цілі, поставлені і досягнуті правлячим режимом;
- на основі вивченого і викладеного в опублікованих роботах матеріалу оцінити наслідки здійснення цієї політики і її впливу на діяльність, становище і активність українського етносу;
- дослідити шляхи та засоби подолання залишків тоталітарно-репресивного способу соціальної організації в контексті входження України у відкрите цивілізоване суспільство і створення для цього відповідної політико-правової бази.

Розв'язання цих завдань здійснено автором у 52-х наукових публікаціях загальним обсягом 84 друкованих аркуші. Окрім того, автором опубліковано понад 1000 газетних статей з актуальних проблем історії України, державотворення та поточної політики, узагальнені результати дослідження, викладені в науковій доповіді, що виноситься на розгляд на предмет здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 - етнологія.

Наукова новизна дослідження визначається, по-перше, поглибленням наукового бачення феномену тоталітарно-репресивного суспільства, його природи та сутності; по-друге, аналізом особливостей утвердження, світоглядно-гносеологічних джерел та історичної генези цього режиму в Україні наприкінці 20-50-х років; по-третє, узагальненням наукових розвідок української історіографії в галузі вивчення масових репресій в Україні в цей драматичний період її історії (увага автора зосереджена на малодосліджених або й зовсім недосліджених подіях, зокрема на етнополітичному аспекті цього явища); нарешті, аналізом соціальних наслідків, все ще не викорінених до кінця залишків (ідеологічних, духовно-бездуховних, організаційно-управлінських тощо) тоталітарного способу соціальної організації, шляхів та способів їх остаточного подолання в контексті становлення в Україні громадянського відкритого суспільства та правової держави.

Вводячи вперше у науковий обіг значний фактологічний матеріал, автор розглядає не тільки окремі значні політичні процеси, сфабриковані органами НКВС, але і досліджує втрати по різних категоріях і прошарках українського етносу, наприклад: кадрові втрати адміністративно-управлінського і партійного

апарату, науково-творчої інтелігенції, молодіжного руху в цілому по країні. На підставі ґрунтовного документального матеріалу в дисертаційному дослідженні зроблена спроба здійснити аналіз етнонаціональних особливостей проведення репресій проти ряду чисельних груп інтелігенції - адміністративно-управлінської, партійної, військової, наукової і творчої; виявити основні характерні риси цих процесів, висвітлити участь в них або ж опір їм відомих українських політичних діячів.

Вивчення проблеми на принципово новому колі джерел, що знаходились в спецхранах архівів, в сховищах КДБ і військової прокуратури, дозволило зробити спробу фактологічної критики сталінського тоталітаризму з наукових позицій, виявити і обнародувати в ряді публікацій його характерні риси як антинародної, антинаціональної репресивно-терористичної диктатури, що спиралась виключно на силу апарату придушення, соціальну демагогію та міфологізацію суспільної свідомості. Крім того, автором дослідження зроблена спроба проаналізувати етнополітичне підґрунтя тоталітаризму в Україні, питання про те, чому якраз Україна виявилась одним з епіцентрів жорстоких, що тривали понад чверть століття, репресивних заходів, які проводились, як правило, під особистим контролем тодішнього вищого керівництва колишнього СРСР.

Поряд з вищезазначеним, дисертаційне дослідження вводить в науковий обіг значний масив документів, раніше невідомих, але які дозволяли їх багаторазове і багатократне використання для вивчення інших аспектів теми.

В дисертації використовуються методи об'єктивного, порівняльно-історичного та системного аналізу, комплексного підходу, а також методи синтезу різноманітних історичних явищ та

онтолого-екзистенціональної персоналістики, які дозволяють виявити й оцінити загальні, істотні закономірності в розвитку досліджуваних об'єктів або явищ. Автор спирався і враховував досвід методології всієї історичної науки - від Геродота, Фукидіда та Августина Блаженного до А.Тойнбі, Ю.Хабермаса та Ф.Фукуями. При цьому особлива увага була звернена на такі суттєві повороти в історичному мисленні, як матеріалістичне розуміння історії К.Маркса і теорія соціальної еволюції Ю.Хабермаса; антиісторизм (історицизм) К.Поппера і "розуміюча історія" В.Дільтея; неотомістське розуміння сенсу історії й осягнення останньої через "проникнення (заглиблення) в неї" Т.Адорно, М.Хайдеггера, А.Тойнбі.

В дисертації здійснена спроба подолання вульгарно-соціологічного підходу, що домінував у вітчизняній історичній науці впродовж минулих десятиліть. Автор намагався розглядати історичний процес як живу історичну реальність, тобто як людино-людяний - через особисті долі його об'єктів і суб'єктів - діючих осіб і виконавців історичної драми.

Основні положення, які виносяться на захист:

- тоталітарно-репресивне суспільство - це суспільство, в якому політичний лідер, правляча олігархія або партія, використовуючи державний механізм як узурпований інструментарій влади, здійснює абсолютний контроль над усіма галузями (сферами) суспільного життя, віддаючи перевагу репресивним методам та формам забезпечення практичної реалізації своєї політики, у поєднанні з широким використанням соціальної міфології та маніпулятивних методів впливу на масу та особистість. Основними проявами такої організації є репресивність політичних технологій, заснованих на моноідеологізмі, монополізації влади та ін-

формації, перманентному підсиленні соціальної напруженості, милітаризації суспільного життя та застосуванні терору;

- утвердження та функціонування тоталітарно-репресивного суспільства в Україні в 20-50-х роках ХХ століття здійснювалось шляхом військової "більшовизації" та "сталінізації" України, активністю мігрантів-місіонерів комуністичної ідеї та місцевих політиків-притосовувачів, широких люмпенізованих кіл населення України, втягнутих в цей процес як загальним плином подій, так і під впливом інтенсивної соціалістичної соціальної демагогії; досліджуваний процес мав яскраво виражену етно-політичну, національно-руйнівну спрямованість; його світоглядно-філософською основою був сталінізований марксизм-ленінізм, представлений у вигляді "найбільш передової, наукової, гуманістичної ідеології робітничого класу, що відповідає інтересам усіх прогресивних верств суспільства"; домінантними принципами цієї ідеології були ідеї диктатури пролетаріату, постійного загострення класової боротьби в міру просування країни по шляху до соціалізму та опір національно-орієнтованої частини місцевої інтелігенції, згодом підтриманої окремими представниками партійно-державної, керівної еліти суспільства;

- становлення тоталітарно-репресивного режиму в Україні розпочалось в 20-ті роки - від періоду воєнного комунізму, з певним послабленням в часи НЕПу, згортанням останнього і становленням командно-адміністративної системи, зведенням національної державності України до атрибутивних ознак під прикриттям сталінської "автономізації", зупиненням та наступом на національно-культурне відродження; від періоду "підхльостування" індустріалізації та "всеосяжної колективізації", утвердження командної економіки, ліквідації "ідеологічної різноголосиці"

та канонізації духовно-творчого процесу. Своєрідним пунктом відліку початку масових репресій стали перші великі процеси, спрямовані проти національно-орієнтованої інтелігенції ("справа ЦК УПСР" та "справа СБУ") та представників вищого державного керівництва ("справа Ю.М.Коцюбинського", "справа боротьбистів");

- непомірне роздування ролі і владних повноважень каральних органів, вихід їх з-під державного і суспільного контролю, згортання правових основ законодавства і судочинства, введення в країні з кінця грудня 1934 року надзвичайного репресивного законодавства дозволило перейти у другій половині 30-х років до масових репресій проти всіх категорій населення (в першу чергу проти української наукової і творчої, адміністративно-управлінської і військової інтелігенції) і встановити в країні жорстоку диктатуру просталінського керівництва ВКП (б) та монополізувати всі сфери життя під контролем правлячої партії;

- геополітичне становище, промисловий, сільськогосподарський та інтелектуальний потенціал, людські ресурси, територіальна та етнічна розірваність України обумовили розгляд Й.Сталіним та його оточенням республіки як визначальної передумови і опорної основи утвердження системи тоталітаристської колективності, досягнення безапеляційного режиму особистої влади на всій території колишнього СРСР. Ці ж обставини спонукали тодішнє керівництво СРСР до розгляду України як найбільш можливого джерела і центру реальної політичної і силової опозиції. Названі чинники й визначили розгортання в Україні найбільш масового терору, тотального розгрому керівництва республіки, винищення вищих воєначальників, молодіжних лідерів, відомих вчених і діячів культури, організаторів виробництва та

інженерно-технічної інтелігенції, а також організацію та проведення в республіці декількох хвиль найжорстокіших розправ;

- в дисертації здійснена оцінка безпосередніх людських втрат різних категорій населення України, особливо інтелігенції, в ході масових репресій 20-50-х років, і їх впливу на функціонування різних сфер життя суспільства і суспільних інститутів, наслідків щодо етнонаціонального розвитку України;

- автором створені мартирологи репресованих воєнних керівників військових частин, підрозділів і з'єднань, що розмішувались в Україні в 20-і - 50-ті роки; лідерів молодіжного руху, журналістів, відомих діячів науки та культури; здійснено аналіз діяльності державно-політичного і воєнного керівництва республіки, в тому числі його спроб перешкоджати масовим розправам, і з іншого боку - ступінь його участі в них. Визначається міра персональної відповідальності лідерів України, воєначальників вищого рангу і керівників НКВС УРСР за проведення масових репресій;

- в дисертації обґрунтовано шляхи та засоби подолання залишків тоталітарно-репресивного способу соціальної організації в процесі розбудови незалежної української держави, формування громадянського суспільства, органічного входження України в цивілізований світ. Обґрунтовано, що необхідною умовою демократичного розвитку України є формування нової політичної системи, що передбачає сучасну політико-правову організацію, чіткий розподіл функцій та повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади, формування дієздатних політичних інститутів, створення демократичного конституційно-законодавчого поля, подолання рудиментів догматично-тоталітаристської свідомості і утвердження загальнолюдських, цивілізаційних норм, принципів та орієнтацій.

Джерельну базу дослідження становлять, насамперед, архівні документи і матеріали періодичної преси 20-х - початку 50-х років. При написанні робіт, які склали дисертаційне дослідження, автором використано матеріали Центрального державного архіву громадських організацій України, Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України, Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління Російської Федерації, Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, Центрального державного архіву Російської Федерації, колишнього Центрального архіву ВЛКСМ, архівні фонди Музею історії військ Київського військового округу, Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації, колишніх партійних архівів Дніпропетровського, Київського, Харківського, Чернігівського обкомів КПУ, всього - понад 50 фондів. Архівні матеріали, використані автором при написанні робіт, що всебічно характеризують попередню ідеологічну та політичну підготовку суспільства, механізми, етапи і форми проведення масових репресій проти українського етносу у 20-х - 50-х роках, вводяться в науковий обіг вперше.

В публікаціях автора також широко використані матеріали і документи з періодичних друкованих видань досліджуваного періоду. Істотне значення для розкриття механізмів проведення тоталітарною державою репресивної політики і нагнітання в суспільстві постійної соціальної напруги, істерії, масової шпигуно- і ворогоманії мали залучені автором як джерела матеріали періодичної преси - центральної, республіканської, обласної, районної і відомчої. Наприклад, військова преса - газети і журнали Головного Політичного управління РСЧА, військово-

вих округів (Київського, Харківського і Одеського), з'єднань і частин, тобто ті видання, які протягом всіх років досліджуваного періоду вели активні кампанії по вишукуванню і публікації матеріалів, що переслідували мету "викриття" і викорінення "ворогів народу" та їх "поплічників". Цінність цих джерел історичної інформації полягає в тому, що, по-перше, вони відображають події в момент здійснення або безпосередньо після нього, а також мають визначену соціологічну репрезентативність, відображаючи стан різних категорій і прошарків суспільства в період проведення масових репресій, свідчать про їх розмах, згубний вплив цих акцій на долю людей. По-друге, ці джерела допомагають скласти адекватне уявлення про масштаби, темпи проведення, масовість, вплив і наслідки тих або інших репресивних дій на окремі групи народу України і на її регіони.

Надзвичайно важливе значення для загального розуміння проблеми, одержання і уточнення фактичного матеріалу, для формування документальної бази дослідження мало вивчення особистих архівів, епістолярних джерел, комплексу спогадів учасників і очевидців подій тих років, родичів та друзів репресованих. Ряд таких матеріалів, записаних автором і пізніше опублікованих, зберігається в його архіві. Необхідно підкреслити, що при їх аналізі автором завжди проводилась певна фактологічна і хронологічна кореляція, перевірка матеріалами архівів, паралельними спогадами, оскільки джерело мемуарного походження є завжди найбільш суб'єктивним і суттєво піддається впливу історично-часового та особистісного фактору.

Важливим джерелом вивчення проблеми стали також офіційні виступи, доповідні записки та праці керівних діячів держави і

Компартії України, а також директивно-партійні документи, що характеризують загальну обстановку в республіці і механізм впливу на неї з боку тоталітарних партійно-державних структур, які домінували в суспільстві, відображають систему взаємостосунків між репресивними органами і ЦК, обкомами та райкомаами КПУ, між державними діями і партійними рішеннями, що відкривали, як правило, той або інший виток репресивної політики другої половини 20-х - початку 50-х років.

Вивчення численних і різнопланових джерел допомогло автору відібрати і осмислити найбільш типові факти і явища, виявити і прослідкувати основні етапи і закономірності становлення і історичної генези тоталітарно-репресивного суспільства, утвердження політики репресій, спрямованої на денационалізацію України, деіндивідуалізацію особистості.

В дисертації широко використовуються матеріали і документи, що стосуються періоду проголошення і утвердження незалежної української держави; теоретичні розвідки вітчизняних і зарубіжних авторів, присвячені розкриттю феномену тоталітаристського суспільства, його проявів у різних регіонах світу; дослідження сучасних етнополітичних процесів в Україні та розробок, присвячених пошуку шляхів та засобів переходу від тоталітарного до демократичного способу соціальної організації.

Хронологічні рамки роботи обумовлені предметом дослідження і охоплюють становлення, розвиток та роки найбільш активної репресивної політики тоталітарного режиму в політичній історії України. Це - один з складних і маловивчених етапів в історії України періоду тоталітарного суспільства. Він має свої специфічні, відмінні від інших періодів риси. Починаючи з кінця 1920-х - початку 1930 років репресивна політика тоталітарної

держави набуває такого розмаху і масовості, що, охоплюючи всі регіони і більшість прошарків населення, значною мірою детермінує все життя суспільства, становище різних категорій народу України. Особливо масові репресії розгорнулись в другій половині 30-х - на початку 40-х років. Вони мали істотну відмінність від репресивної політики 20-х - першої половини 30-х років, а також наступного періоду - кінця 40-х - 50-х років, і характеризуються:

- повсюдним відкиданням навіть уявної законності під час звинувачення громадян;

- створенням і масовим застосуванням системи надзвичайного позасудового репресивного переслідування, остаточне формування, розвиток і функціонування якого відбувається в досліджуваний період;

- масовим винищенням національної адміністративно-управлінської, військової і науково-творчої інтелігенції країни, представників робітничо-селянських верств населення України, без будь-якого врахування політичних поглядів, тотальним застосуванням смертних вироків, сфабрикованих в умовах надзвичайного, по суті терористичного, судочинства;

- втратою терором другої половини 30-х рр. будь-якої "класовості підходу" до вибору жертв, який був формальним прикриттям репресій, логіки в фабрикуванні звинувачень, набуттям державною політикою ірраціональних рис;

- еволюцією репресивної політики у напрямі яскраво вираженої антинаціональної спрямованості, руйнаційності проти української культури, традицій, ментальних характеристик народу України.

Обраний для дослідження період, крім того, є часом

найбільш жорстокого придушення сталінським тоталітарним режимом власного народу, найбільш інтенсивної деформації інтелектуального потенціалу суспільства, охопленого масовим доносительством; періодом, в який і остаточно оформились і найбільш виявились риси терористичної репресивної диктатури, що виявлялось в небувалому за розмахом і часовими рамками безперервному проведенні репресивних дій і призвело до значних людських втрат, руйнування культури, морального збіднення українського етносу, деіндивідуалізації особистості.

Досліджуваний період відрізняється також тим, що репресіям піддавалися не тільки дореволюційні за віком або нелояльні до Радянської влади верстви населення (це відбувалось, переважно раніше, в першій половині 20-х років), але і найбільш віддана більшовицькому режиму частина народу України, вищі ешелони радянського партійно-державного і військового керівництва, нова державна еліта. Саме ці категорії населення були піддані майже поголовному винищенню. Крім того, масовість і жорстокість репресивних кампаній другої половини 20-х - початку 50-х років якісно розрізняє цей період від попередніх етапів становлення репресивної політики тоталітарної держави та наступних періодів її еволюційного розвитку.

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно поглиблює розуміння природи та сутності феномену тоталітаризму, особливостей його виникнення та розгортання в Україні наприкінці 20-х - 50-х років, характерних рис репресивної політики етнонаціонального спрямування, шляхів та засобів детоталітаризації суспільства та його переходу до демократичних форм соціальної організації. Дисертація розкриває соціальні та гносеологічні корені феноме-

ну тоталітаризму в Україні, узагальнює фактологічний матеріал репресивної політики в республіці.

В науковий обіг дисертантом вводиться значний масив раніше недосліджених джерел, матеріалів та фактів.

Переосмисленню й переоцінці були піддані ряд положень політичної історії України 20-х - 50-х років; зазнали істотного уточнення розміри втрат різних категорій населення України під час сталінських репресій. Теоретичні висновки, узагальнення і широкий фактичний матеріал, опублікований в роботах автора, сприяють розширенню джерельної бази, слугують, зокрема, засобом використання новітніх видів фіксації інформації - відео та аудіозаписів, удосконаленню методів і прийомів дослідження, що використовуються в історичній та політологічній науках. Матеріали праць дають обґрунтоване наукове уявлення про функціонування і спрямованість сталінської терористичної диктатури в Україні і можуть бути корисними історикам, етнополітологам, культурологам, фахівцям гуманітарних спеціальностей, в подальшій розробці і дослідженні цієї проблеми.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці спеціальних і узагальнюючих праць як з історії тоталітарного режиму в Україні, так і з вітчизняної історії взагалі. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження, опубліковані автором фактичні дані (насамперед цифровий матеріал) можуть бути використані для викладання загальної, вітчизняної політичної історії та політології у вищих та середніх навчальних закладах України, при підготовці спеціальних і нормативних курсів з історії України, політології та етнополітології, в роботі академічних і галузевих науково-дослідних установ, музеїв, краєзнавчих організацій, що

відтворюють повну і об'єктивну історію України, а також її регіонів.

Як свідчать рецензії та відгуки, опубліковані за темою дисертації, праці автора справляють вплив на громадську думку, сприяють викоріненню залишків тоталітаризму в суспільній свідомості людей, розкриттю і висвітленню злочинів тоталітаризму проти народу України, формуванню відкритого громадянського суспільства, допомагають відновленню правди про репресованих у другій половині 20-х - 50-х роках.

Апробація дослідження. Фактичний матеріал, введені в науковий обіг документи, узагальнення статистичних даних, висновки й теоретичні положення, що містяться в дисертаційному дослідженні, викладено в 52 публікаціях автора, доповідались на ряді міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, симпозіумів, теоретичних семінарів, що проходили в Берліні (Німеччина), Буенос-Айресі (Аргентина), Відні (Австрія), Мінську (Білорусь), Москві (Росія), Нью-Йорку (США), Торонто (Канада) та інш. Результати дослідження доповідались, зокрема, на міжнародних науково-практичних конференціях "Молоді політики Європи: шлях до єднання країн" (Відень, 1991 р.), "Народи та нації: тотожності та розвиток" (Колумбійський університет, США, 1994), "ООН і майбутні покоління" (Київський університет, Україна, 1995) та інш.

Уроки історичного досвіду, проаналізовані дисертантом в їх сучасному контексті, були використані за участю автора при підготовці ряду загальнодержавних матеріалів та документів, в тому числі законодавчих актів. Найважливішими серед них є Конституційний Договір між Верховною Радою України і Президентом України (1995), Закон України "Про державну владу і місце-

ве самоврядування в Україні" (1994-1995 рр.), Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" (1991 р.), Концепція національної безпеки України (1995 р.).

Головні висновки та рекомендації, обгрунтовані дисертантом, використані автором при підготовці ряду аналітичних доповідних записок Президентові України, Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України, а також під час роботи автора як члена Конституційної комісії України та члена Ради національної безпеки України при Президентові України.

Значний обсяг матеріалів наукового дослідження, проведеного дисертантом, знайшов апробацію в численних публікаціях автора в періодичній пресі, проведенні авторських теле- та радіопередач, циклах лекцій для різних верств населення України, слухачів Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів.

За матеріалами дослідження автором підготовлено й прочитано спецкурс "Масові репресії в Україні".

За монографію "За стандартними звинуваченнями" (К.: Політвидав України, 1990) автору було присуджено Республіканську премію імені М.Островського в галузі науки, а за ряд публікацій про репресії проти науково-творчої інтелігенції України - премію "Золоте перо" Спілки журналістів України.

Дисертаційне дослідження обговорено і рекомендовано до захисту відділом теорії та історії національних відносин Інституту національних відносин і політології Національної академії наук України.

II. ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ

Досліджуваний матеріал, наукові положення і висновки, що містяться в запропонованому до захисту циклі наукових праць, згруповані автором у п'ять основних взаємопов'язаних проблемних блоків. Кожен з них висвітлює свій особливий аспект загальної теми, характеризує феномен тоталітарно-репресивного суспільства з того чи іншого боку. Через поєднання означених блоків досягається загальне наукове бачення досліджуваного феномену як суперечливої цілісності, що існувала в історії українського суспільства, була зруйнована загальним потоком демократичних перетворень "хрущовської відлиги" та перебудови, частково реанімувалась в роки суспільного застою, відійшла в минуле, але залишила нашарування злої спадщини, які відчутно стримують просування нашого суспільства до відкритості гуманістичним надбанням цивілізації.

Перший проблемний блок - "Природа та сутність тоталітаризму як суспільного явища" - узагальнює й поглиблює наукове розуміння феномену тоталітарно-репресивного суспільства як такого.

В роботах автора (див. позиції 1; 2; 6; 13; 15; 30; 31) підкреслюється, що про тоталітаризм (пізнолат. *totalitas* - "цілісність", "ціле" - через італійське *totalita* і похідне від нього *totalitario* - "охоплююче все ціле") людство розпочало розмову з середини ХХ століття, з моменту науково-політологічного, філософсько-соціологічного та літературно-публіцистичного аналізу політичних режимів Італії (Муссоліні), Німеччини (Гітлер) та Радянського Союзу (Сталін). Узагальнюючи наукові розвідки останніх років, дисертант обґрунтовує таку

послідовність спільних рис цих режимів: моноідеологізм, одно-партійність, монополізація влади, партійний контроль над всіма сферами життя суспільства, монополія на інформацію, милітаризація суспільного життя, широке застосування терору як одного з головних засобів здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, реалізації репресивних політичних технологій.

Ідейною основою тоталітаризму, підкреслює автор, є відірвана від духовно-культурного поля, ілюзійна форма прагматично-інструментальної свідомості - ідеологія - специфічний спосіб духовно-практичного та теоретичного освоєння соціальним суб'єктом об'єктивної дійсності за посередництвом врахування за всією багатоманітністю інтересів суспільного та індивідуального буття, насамперед власних потреб, інтересів, цілей, засобів та можливих наслідків діяльності. Трансформуючи притаманні їй в будь-якому суспільстві функціональні вияви, ідеологія інфікує своїми цінностями (здебільшого ілюзійними, позанауковими) переважну більшість населення, створює ефект певної суспільної консолідації, авторитету керівництва (влади) та партії з одночасним відстороненням, відчуженням і приниженням рядової особистості, її участі в реальному (дійсному, а не ілюзійному, показовому) житті суспільства.

Ідеологія тоталітарного суспільства є ідеологією особливого змісту, форми та суспільного статусу. Як правило, вона (ідеологія) заперечує минуле в ім'я "великого та світлого" майбутнього, пропагує необхідність тотальної перебудови всіх соціальних структур, знищення попередніх цінностей і заміну їх новими. Останні подаються і пропагуються як найбільш важливі, випестовані розвитком цивілізації, науково обгрунтовані. Така ідеологія ставить за мету створення нового, одномірного

суспільства і нової людини, яка по суті заперечує переважну більшість загальнолюдських цінностей. Інтереси особистості вона проголошує однозначно підпорядкованими інтересам суспільства, принципово нетерпимо ставиться до будь-якого інакомислення, засуджує прояви плюралізму і творчої природи особистості.

В арсеналі ідеології тоталітарного суспільства знаходяться різноманітні прийоми та способи фальсифікації, міфологізації дійсності, маніпуляції свідомістю та поведінкою особистості, підтасування фактів, приховування об'єктивно істинного знання. Узагальнюючи конкретно-історичний матеріал (див. позиції 1; 2; 5; 9; 15; 29; 49), автор показує ідеологізацію як одну з провідних рис тоталітаризму, альфу і омегу його укоріненості й живучості в суспільному організмі навіть тоді, коли в ньому зароджуються й визрівають перші паростки оновлення.

Не менш характерною особливістю тоталітаризму є одно-партійність політичної системи, зрощення партії з державним апаратом і навпаки - одержавлення і партизація всіх суспільних структур.

Тоталітарне суспільство об'єктивно унеможливує співіснування декількох політичних партій. Воно забезпечує панування однієї партії - тієї, що знаходиться при владі. Інші ж спочатку зазнають щільного і безперервного ідеологічного, пропагандистського, організаційного та управлінського тиску, згодом - прямої деструктуризації, заборони, винищення. Руйнація поліпартійної системи є одночасно руйнацією громадянського суспільства, обмеженням діяльності суспільних організацій, що не підкоряються "партії влади", обмеженням ролі права і зако-

ну, нищенням загальноцивілізаційних норм соціуму. Ці сюжети ґрунтовно проаналізовані автором в публікаціях, присвячених, зокрема, трагічним сторінкам історії комсомолу України та репресіям проти партійно-управлінської еліти (див. позиції 6; 7; 9; 10; 13; 30; 31; 40 та інш.).

Як важливу характерну рису тоталітарного суспільства автор аналізує його мілітаризацію й репресивну форму "переміщення" військових кадрів.

Мілітаризація розпочинається із створення образу та обставин "військового табору" або "обложеної фортеці", обґрунтування стратегії світової місії (світової пролетарської революції, встановлення нового світового порядку тощо) тієї чи іншої консолідуючої ідеї, пошуку образу зовнішнього та внутрішнього ворога. Суттєвим і новим в аналізі цієї риси тоталітарного суспільства є те, що в роботах автора (див. позиції 1; 6; 7; 10; 11; 14; 21; 23; 30; 34 та інш.) виявлена й ґрунтовно відслідкована така особливість, як постійне прагнення тоталітарного суспільства до репресивного заміщення військових кадрів, особливо вихідців з національних регіонів. На різноманітному історичному матеріалі автор аналізує репресії проти військової інтелігенції України, що широко розпочались влітку 1936 року й досягли масового рівня в 1937 році, особливо після арешту командарма І.Якіра, викриття й знищення "військово-фашистської організації", нібито очолюваної М.Тухачевським, І.Якіром, І.Уборевичем.

Репресії серед військових, робить висновок автор, є складовою частиною загальної тенденції мілітаризації суспільства. Вони підтримують її потенційну напругу, виконують функцію своєрідного обґрунтування потреби наростаючої мілітаризації й

одночасного застереження проти можливої непокори з боку змужнілих і консолідованих військових.

В ряді публікацій автора (див. позиції 3; 6; 8; 13; 15; 32; 41; 48; 49) здійснено дослідження особливостей утвердження, функціонального вияву і соціально-політичних наслідків такої характерної риси тоталітаризму як монополізація влади (авторитаризм). Дисертант підкреслює, що авторитаризм - це політичний режим, пов'язаний з такою формою влади, яка сконцентрована в руках однієї людини (або в одному із суспільних інститутів) й принижує, а то й зводить нанівець роль інших, насамперед, представницьких інститутів.

Зокрема, розкривається сталінський варіант авторитаризму - єдиновладдя "вождя", беззастережний централізм управління, пряма опора на репресивний апарат, терористичні методи розправи з реальною і потенційною опозицією, широке застосування жорстоких методів примусу, агресивність в зовнішній політиці. Підкреслюється, що в авторитарно-тоталітарному суспільстві відбувається приниження до мінімуму ролі опозиції й автономії політичних підсистем (асоціацій, громадських груп, союзів тощо), формалізація, фальсифікація, вилучення дійсного організаційного та регулятивного сенсу політичних процедур, інститутів, політичної участі громадян, що єднують (з'єднують) державу та суспільство.

Сталінський варіант авторитаризму автор порівнює з своєрідним "соціальним наркотиком", від якого "необхідно наполегливо й систематично лікувати, лікувати довго, як лікують від потягу до героїну... Чим лікувати?... Здоровим способом життя... Саме правдою, широкою та повною відкритістю щодо всіх, навіть найганебніших для великого народу таємниць

сталінізму. Лікувати - моральним очищенням, відновленням чесного імені кожного, хто постраждав безневинно, відчуттям загальнонародної, загальнопартійної провини щодо них, прагненням зробити пам'ять про них безсмертною в поколіннях і поколіннях, а рецидиви сталінізму - неможливими нині, завжди, довіку" (1 - с.9).

Характерними рисами тоталітарного суспільства є монополія на інформацію, "вождизм", обмеження ролі права, закону, діяльності суспільних організацій, застосування терору як одного з головних засобів здійснення внутрішньої та зовнішньої політики.

Терор в буквальному розумінні означає ні що інше, як "залякування" ("устрашение" - рос.). Саме ця обставина й визначає його статус і функції як особливої форми політичного насильства, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю й удаваною ефективністю. Дисертант намагався скрупульозно відслідкувати "терористичний синдром" тоталітаризму, розвінчати такі його різновиди, як політичний тероризм в мирний і воєнний часи, індивідуальний, організований терор і терор як політику держави, терор як метод внутрішньої політичної боротьби й терористичні акти міжнародного характеру.

В ряді робіт (див.позиції 1; 2; 3; 6; 7; 9; 11; 13; 17; 18; 23-31; 33; 42) автор аналізує причини, методи та механізм сталінського терору - вбивство політичних і державних діячів, особливо сподвижників, які могли б затьмарити "вождя" (відсторонення "сильної особистості" або її прибічників), терористичні акти, залякування населення, насильницьке втручання у внутрішні справи інших держав тощо.

Особлива увага зосереджується на дослідженні такого повторного явища суспільного життя, як репресії. Репресія (від лат. *regressio* - придушення), підкреслює автор, є каральним засобом державних структур, спрямованим проти конкретних громадян, соціальних груп чи навіть проти населення загалом. Відслідковуючи й засуджуючи репресії сталінського режиму проти інтелігенції, військових, партійних працівників, управлінців, державних діячів, політиків та представників інших сфер населення, дисертант показує тоталітарне суспільство як таке, основним проявом якого є репресивність політичних технологій, спрямованих проти народу в цілому. Масові репресії кінця 20-х - 50-х років потребують уважного вивчення. На жаль, підкреслюється в роботах автора, ми і сьогодні, доки існують закриті для дослідників архівосховища, практично недоступні відомчі архіви, ще не можемо чесно, об'єктивно, аргументовано, всебічно говорити про історію свого суспільства. Поки не вивчено слідчі матеріали 20-х - 50-х років, доноси і стенограми допитів і ганебних судилищ, не можна сказати про конкретну вину кожного з найближчого оточення Сталіна, не можна документально довести, скільки життів на совісті Ульріха, скількох загубили Ягода, Єзов, Берія, Абакумов, Леплевський та Валицький. Що ж до головного висновку про організаторів та винуватців масових репресій, то ясним і зрозумілим стає одне: у всьому винен не лише Сталін, але й усе його оточення; воно у більшості випадків несе однакову з ним відповідальність - бо ці люди на крові, на репресіях робили свою кар'єру, рвалися по головах до вершин влади (див.1.-с.258).

Тоталітаризм є режимом, ворожим народові, антигуманним, антинаціональним, брехливим, репресивним. Автор поглиблює обґрунтування загальної оцінки тоталітаризму як феномену ворожого людині та людяності взагалі, як феномену, що пот-

ребує викорінення з суспільного життя цивілізації, як феномену, якому має бути поставлений політичний, економічний, духовно-культурний і морально-етичний заслін.

Другий проблемний блок досліджуваної теми - "Особливості утвердження тоталітаризму в Україні: світоглядно-філософські основи, гносеологічні та соціальні корені, історична генеза" - охоплюється циклом робіт автора, основними серед яких є розвідки "За стандартними звинуваченнями" (К., 1990), "Чорні роки комсомолу України" (К., 1990) та "Репресоване відродження" (К., 1993), розділи у тритомній праці "Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)" (К., 1994). В цих та ряді інших публікацій автора (див.- позиції 6; 13; 15; 26; 29; 33; 40) обґрунтовується висновок, що укорінення тоталітарно-репресивного режиму в Україні здійснювалось шляхом військової "більшовизації" та насильницької (терористично-репресивної) "сталінізації" нашої країни активністю мігрантів - місіонерів комуністичної ідеї та місцевих політиків-приспосованців, що втратили реальне світоглядно-орієнтаційне розуміння суспільних інтересів, свідомо чи несвідомо стали на шлях злочину проти власного народу.

20-ті - 50-ті роки в історії України позначені цілою низкою подій суперечливого та трагічного характеру. Їм передували більшовицький переворот у жовтні 1917-го в Петрограді, громадянська війна, що супроводжувалась масовим терором і звірствами, проголошення й падіння Української Народної Республіки, Центральної Ради, гетьманської держави Скоропадського та Директорії, анархія, символічні демонстрації суверенності та погроми, наступ з Дону і поразка Білої армії на чолі з генералом Денікіним, переродження режиму Петлюри та його союз з

Польщею тощо. Фінальним акордом цього дивовижного плетива історичних перипетій виявилась перемога більшовиків, що відкрила дорогу трагічному процесу "більшовизації", а згодом - "сталінізації" України, утвердженню тоталітарно-репресивного режиму.

Через дослідження суперечливих доль політичних діячів та історичних особистостей (Л.Троцького, М.Фрунзе, І.Якіра, І.Федька, О.Кириченка та інш. - див.позиції 1; 8; 13; 14;15;17; 21; 24; 26; 28; 34; 35;) дисертант показує особливості процесу "більшовизації" та "сталінізації" України, відслідковує головні лінії цього процесу - воєнний комунізм і НЕП, створення Радянського Союзу, індустріалізація та колективізація ("Великий перелом"), згортання національно-культурного будівництва, репресії проти українців та національних меншин, "ліквідація куркульства як класу", голодомор 1932-33 рр., "великий терор", насильницька депортація цілих етносів.

Становлення тоталітарно-репресивного режиму в Україні відбувалось на унікальній світоглядно-філософській основі - однобічно, фальсифіковано трактованому марксизмі-ленінізмі як "найбільш передовій, науковій, гуманістичній ідеології робітничого класу, що відповідає інтересам усіх прогресивних верств суспільства". Фактично це була ідеологія "сталінізму", хоч Й.Сталін цією назвою ніколи не користувався і навіть не дозволяв офіційно її використовувати, незважаючи на те що пануюча ідеологічна система з 30-х років нерозривно приєднувала ім'я Сталіна до імен його ідейних попередників. Сталін, як відомо, віддавав перевагу формулі: "вчення Маркса - Енгельса - Леніна - Сталіна".

Зміст ідеології сталінізму, проаналізований автором в роботі "Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики" (К., 1988 - в співавт.) та серії статей (див. позиції 2; 15; 26; 29; 38; 41;), особливо в дослідженні "Красний лев революції (Штрихи до політичного портрета Л.Д.Троцького)".

В них, зокрема, підкреслюється, що сталінізм є ідеологією "вождизму", що підпорядковує собі будь-які вияви конструктивної думки; це - деструктивне спрощення марксизму й зведення його функцій до прагматичного інструменту духовного і політичного диктату над свідомістю людей; остаточне перетворення теорії в утилітарно-потворну ідеологію, вихолощення з неї гуманістичних сюжетів, які (хоч і в деформованому стані) були притаманні, певною мірою системі поглядів засновників цього напрямку соціально-політичної думки.

Ідеологія сталінізму ґрунтувалась на суб'єктивно трактованих Сталінін і його "підспівувачами" вченні про можливість перемоги соціалістичної революції в одній країні (Сталін висунув положення про "вороже оточення", в полі якого має здійснюватись революція, що, на його думку, обумовлює форми боротьби й життя людей у суспільстві); положенні про загострення класової боротьби в країні з просуванням її по шляху до соціалізму; про можливий опір національно-орієнтованої частини інтелігенції республік; про державу як головний інструмент побудови нового суспільства і виховання особистості (на думку Сталіна, держава буде відмирати через посилення своєї ролі в суспільстві); про участь у революційних перетвореннях конкретної людини і соціальних верств населення; про організований авангард революційного процесу - озброєний загін партії робітничого класу; про перетворення правлячої партії у вузько-

корпоративну, воєнізовану організацію і її особливу роль в організації етики життєдіяльності суспільства.

Стрижневою лінією ідеології сталінізму була зневага до особистості, абсолютизація колективістських начал соціальної, трактовка людини як "гвинтика" великого соціального механізму "диктатури пролетаріату".

Характерним було і те, що ця ідеологія була облудною, цинічною. Вона фальсифікувала дійсність, підтасовувала факти, навішувала ярлики, присвоювала прізвиська ("ворог народу", пізніше - "дисидент"), наводила лоск, змішувала авторитети, одним словом, постійно маніпулювала свідомістю мас, духовно підпираючи режим, ворожий людині, нації та людяності.

Важливим, якщо не опорним взагалі, в ідеології тоталітарного режиму була трактовка національного питання як такого, що зрештою підпорядковується соціальному і класовому.

Й.Сталін, який вважав себе крупним теоретиком з національного питання, скрізь і повсюди намагався нав'язати своє розуміння нації, національних відносин в історії та перспектив їх розвитку в процесі соціалістичного будівництва. Якщо відкинути словесну мішуру, в яку ідеологічно обрамлялось національне питання, понад те, якщо порівняти його "теоретичне" висвітлення з реальною практикою національних перетворень, висновок можна зробити лише один: гуманістично підфарбованими демагогічними гаслами щодо рівноправності всіх народів, їх зближення, необхідності ліквідації насильства та гноблення малих народів і об'єднання націй і народностей в одну союзна багатонаціональну державу, прикривалось не що інше, як прямий геноцид проти етносів, винищення "малих" народів, їх денационалізація і тоталітаризація. Місце "національного" в суспільстві, згідно задуму тодішнього вищого керівництва СРСР,

мало зайняти "інтернаціональне" як таке, що блокує прагнення пригноблених раніше націй до відокремлення від Росії й цементує народи в одну "союзну багатонаціональну державу", що буде соціалізм у "ворожому оточенні".

Спекулятивність ідеології сталінізму, особливо в національному питанні, була зрозумілою не всім і не водночас. Найбільш чітко, глибоко і швидко її розпізнала національна інтелігенція, яка практично відразу ж виявила що до неї свою духовну, творчу, а згодом і організаційно-дієву непокору. Невипадковим тому є те, що саме на національну інтелігенцію сталінізм спрямував репресивну потенцію тоталітарної держави, саме інтелігенція постала у якості тієї соціальної верстви, яка від неї постраждала найперша і найтяжче.

Укорінення ідеології сталінізму в Україні йшло через активне винищення національної інтелігенції, репресії проти непокірних духом, інакомислячих, які з часом охопили найширші верстви суспільства. В першій половині 20-х років ідеологічна боротьба велась проти дрібнобуржуазної ідеології, носіями якої вважались дрібнобуржуазні верстви села і міста, "нова буржуазія", стара інтелігенція, представники діючих на той час партій анархістів, есерів, меншовиків. До речі, в середині 20-х років зусилля більшовиків ("організаційні заходи" силами ЧК) увінчались "успіхом": дрібнобуржуазні верстви залишились без партій; показові політичні процеси над українськими есерами, пізніше - над меншовиками підвели ризик ідеологічній різноголосиці: ідеологічні засади тоталітаризму почали набирати більш-менш виразні форми.

Друга хвиля активності нової ідеології була спрямована проти релігії та "зміновіхівства". Українська автокефальна

церква була віднесена не лише до ідеологічних, а й до політичних ворогів. Боротьба з нею велась переважно засобами репресій. Аналогічним чином з'ясовувались і стосунки зі "зміновіхівською" інтелігенцією. Більша частина активістів цієї популярної серед інтелігенції ідейно-політичної течії була розсіяна або знищена.

Влада намагалась оволодіти командними висотами у всіх сферах суспільного життя. Можливості здійснити це професійно вона не мала, а тому - оволодівала ідеологічно. Суспільне життя ставало все більш ідеологізованим. Будь-яка проблема - від побутової до політичної, міжнародної чи міждержавної розглядалась насамперед в контексті ідеології. Нові "командири" підприємств, наукових установ, закладів освіти та культури, які прийшли на зміну насильницьки зміщеним старим кадрам, фахівцями так і не стали. Переважна більшість з них намагалась вирішувати справи ідеологічними методами. Звідси - нетерпимість до інакомислення й іншодіяння, масові доноси та звинувачення, утвердження авторитарних методів керівництва, тоталітарно-репресивних форм відповідальності. Суспільне життя заповнили гучні політичні процеси, компанії по "ідеологічному приборканню" "антирадянських дій" спеціалістів різних сфер виробництва.

В 20-ті роки влада, використовуючи ідеологічні засоби, намагалась "приборкати" найвидатніших академіків ВУАН ("революційна кампанія" проти академіка С.О.Єфремова); розпочався процес тиску на групу "неокласиків" в літературі (М.К.Зеров та інш.); все більш тотальною ставала цензура; жорсткою регламентацією охоплювалось книговидавництво та книготоргівля (показовим є факт: право займатись книжковою торгівлею надавалось тільки

особам, які отримали довідку про несудимість за "політичними мотивами"); розпочалось вилучення "шкідницької літератури", боротьба проти впливу "Просвіти", витіснення "буржуазної ідеології" з вузів, ліквідація "ідеологічної різногосиці" в партії (боротьба з "ухилами", "троцькізмом", "ною опозицією" тощо); боротьба з "націоналізмом" та "національним ухильництвом", поступове утвердження ідеології "вождизму" та культу особи Сталіна. Духовну атмосферу суспільства заповнили епітети "вірний друг Леніна - Сталін", "сталінські темпи", "сталінський нарком", "сталінська п'ятирічка", "партія Леніна-Сталіна" "сталінське покоління" тощо. На цьому ґрунті утвердилась ідеологія "Короткого курсу історії ВКП(б)", схваленого ЦК ВКП(б) в 1938 році.

30-ті роки ввійшли в історію роками нищення всіх, хто прямо чи гіпотетично міг протистояти "батькові народів" - старі більшовицькі кадри, дореволюційна інтелігенція, колишні діячі соціалістичних партій, військові та господарські керівники та інш. Спроба усунути Сталіна з посади Генсека на XVII з'їзді ВКП(б) обернулась новою хвилею репресій проти партійно-управлінських кадрів. Після неї, у другій половині 30-х років, ідеологія сталінізму вже альтернативи не мала. Дух перманентних репресій став провідною моральною орієнтацією часу соціалістичного будівництва, провідною складовою світоглядно-філософської основи тоталітарного суспільства, що утверджувалось.

У роботах автора обґрунтована думка про те, що причини трагедії, яка відбулася, коріняться в політичній системі, що встановилася після перемоги більшовицької партії в країні. Принципово помилкове і антигуманне, на думку автора, положення В.І.Леніна про державу диктатури пролетаріату як спосіб

організації суспільства було покладено в основу побудови всього державного механізму, визначало ідеологію та практичну державну політику, формувало ціннісні орієнтири суспільства спочатку на підставі класового, а пізніше і спрощено-класового підходу. Проте, диктатура пролетаріату органічно (як і диктатура будь-якого класу або частини суспільства) не сумісна з демократичним суспільством і не може в умовах нормального існування країни забезпечувати тривалий час цьому суспільству достатньо прогресивний соціально-економічний розвиток, а також не може утримати біля керма влади мирним шляхом політичну силу, яка сповідує цю доктрину і робить на неї головну ставку у своїй політичній діяльності.

Оскільки пролетаріат не може самостійно здійснювати свою диктатуру, тобто організувати насилля над рештою суспільства, ці функції повністю перебирає на себе державно-політична організація, яка узурпує владу від його імені. В історії нашої країни такою організацією стала партія більшовиків, яка була спроможна здійснювати свою диктатуру тільки через потужну репресивну систему придушення, викорінення інакомислення, систему, яка проникала в усі верстви суспільства і прикривалась "ноюю", класовою, антинаціональною ідеологією.

У силу історичних обставин, що склалися, ця правляча партія - партія переможців, які пройшли страждання каторги і в'язниць, партія професійних революціонерів прагнула до монопольного становища в політичному та ідеологічному житті країни. Розуміючи, що утриматися біля керма влади вона зможе тільки володіючи цією монополією повною мірою, ВКП(б) і, відповідно, КП(б)У в Україні, яка поступово пройшла еволюцію від однієї з політичних організацій у 1917 р. до потужної дер-

жавної структури уже наприкінці 20-х - початку 30-х рр., головною перешкодою на своєму шляху бачили національну інтелігенцію, яка за своєю суттю завжди прагнула до демократичних принципів і поглядів і тому навряд чи змогла погодитися з контрольованою одноманітністю духовного, політичного, економічного життя суспільства, з моноідеологічністю і монополією однієї політичної структури. Виникло серйозне протистояння між інтелігенцією і державно-бюрократичною системою, стрижнем якої була партія більшовиків.

Маючи декілька шляхів розв'язання цього конфлікту, партія, реалізуючи силові переваги своєї диктатури, перейшла до встановлення тотальної монополії у всіх галузях життя, до повного підпорядкування духовної і культурної сфер своєму впливу, стала на шлях формування диктаторської держави, що повинно було і супроводжувалось ліквідацією і розгромом великих груп інтелігенції та інших верств населення. Такі методи використовувались для залякування, придушення і адаптації населення до вимог норм і практики адміністративно-командної системи.

Для реалізації своїх цілей по збереженню і зміцненню влади правляча партія використовувала значний арсенал засобів: ідеологічних, організаційно-економічних і, в першу чергу, репресивних, завдаючи жорстоких ударів навіть по потенційно можливих вогнищах виникнення опозиції або опозиційного мислення. Оскільки управляти країною в умовах однопартійної диктатури можливо лише підтримуючи в суспільстві постійний страх, напруженість, невпевненість, тобто становище надзвичайного стану, репресії були необхідні для створення такої атмосфери, для політичного "підбадьорення" суспільства, відволікання його від усіх інших проблем. Якраз у цьому, на наш погляд, основні при-

чини масових репресій, що обрушилися на це суспільство (і, в першу чергу, на національну інтелігенцію) і наростали поступово в міру зміцнення державної машини.

Поступово, з формуванням і зміцненням тоталітарної системи, яка, почавши складатися в 20-ті роки, остаточно оформилась до середини 30-х рр., партійно-державні структури переходять від прагматичного використання старих спеціалістів до масових репресивних акцій проти них, зміцнюючи своє панування і знищуючи десятки й сотні тисяч людей. Тому можна вважати закономірним, що слідом за остаточною зміцненням позицій тоталітарного режиму відразу ж розпочалися масові репресії.

Якщо спробувати абстрагуватися від антилюдського і злочинного характеру масових вакханалій беззаконня, від етичних критеріїв, і дати загальну оцінку терору другої половини 30-х - початку 40-х рр., то треба підкреслити, що він мав ірраціональні риси навіть з точки зору об'єктивних інтересів його організаторів та ідеологів, оскільки винищення кращих інтелектуальних сил суспільства було згубним для суспільства, яким вони ж збирались керувати. Серед основних причин, що викликали ці переслідування інтелектуалів, нам вважається можливим виділити декілька. По-перше, масовий терор проти інтелігенції був викликаний можливістю виникнення інтелектуальної опозиції сталінізму, а також, по-друге, - необхідністю для партійної тоталітарної бюрократії знищення критичної, самостійно мислячої частини інтелігенції, можливої національної опозиції і, по-третє, тим, що подібний розмах репресій був значною мірою викликаний призвичаєнням суспільства до насильства та жорстокості, особливо проти інтелігенції, яка частіше всього опинялась в ролі опонуючої або такої, що сумнівається.

Наслідки терору другої половини 30-х - початку 50-х рр. для інтелігенції важко виміряти тільки цифровими і статистичними критеріями, охопити лише арифметичними підрахунками. Кількість репресованих у ті роки представників інтелігентських професій поки що не піддається всебічному обліку. Масовий терор, розв'язаний сталінським керівництвом країни, зім'яв інтелігенцію, винищив в її середовищі все те, що хоч найменшою мірою не гармоніювало або противилось тоталітарній системі (див. позиції 1; 6; 9; 11; 13; 25 та інші).

Цей період також характерний і відрізняється від попередніх широкомасштабним винищенням тієї частини інтелігенції, яка сама була частиною державно-бюрократичної системи і надійно служила їй. Усе це ще раз красномовно свідчить про втрату терором другої половини 30-х рр. будь-якої раціональності і використання його як допінгу для суспільства, яке страждало від жорстокості тоталітаризму.

У роки терору Україна, з вини злочинного просталінського керівництва СРСР, втратила національний інтелектуальний і культурний генофонд, що не піддається оцінці. Терор залякав інтелігенцію, деморалізував її. На зміну кращим етичним і морально-політичним традиціям, носіями яких завжди була національна інтелігенція, прийшли конформізм, соціальна апатія, політичне і духовне пристосуванство. Саме у роки масових репресій відбулося повне знецінення особистості, цінності людського життя, що також вело до втрати інтелігенцією гуманності та порядності, переродження її в уніфікований прошарок "працівників розумової праці".

Деформуючи, отупляючи і планомірно винищуючи "мозок нації" - інтелігенцію, тоталітарна держава калічила суспільст-

во, мораль і моральність, приводячи співгромадян до деінтелектуалізації і морально-політичного розпаду. Деструктивна, терористична політика держави "диктатури пролетаріату" щодо інтелектуалів перетворилась у другій половині 30-х років на одну з домінант розвитку суспільства, призвела до згубних для народу масових репресій, що, в свою чергу, багато у чому детермінувало ту ситуацію важкої кризи, в якій опинилась і з якої і донині не може повною мірою вийти країна.

Третій проблемний блок - "Репресивний характер тоталітаризму: логіка розгортання та механізм дії" - присвячений аналізу внутрішньої логіки феномену тоталітаризму, специфіки його історичної локалізації в "соціалістичному обрамленні", складових його механізму та взаємозв'язків між ними (див. позиції 1; 2; 3; 6; 7; 13; 17; 23; 30; 33 та інш.).

Тоталітаризм, у якій би країні і за якого часу він не виник та існував, - завжди має своєю основою насильство і обман. Це й зрозуміло: адже іншого шляху для повного підпорядкування життєдіяльності всіх верств соціально-класової структури суспільства інтересам правлячої еліти просто не існує. Тільки насильство і страх у поєднанні з нестримною демагогією здатні на певний час змусити людей поступитися своїми власними потребами на угоду панівним верствам, покійно виконувати їх волю, погоджуватися з найхімернішими вивертками впроваджуваної ними політики.

Одним голим насильством встановити тоталітарний режим неможливо. На відміну від раба громадянин тоталітарного суспільства зобов'язаний гордитися своїм становищем, бути переконаним, що вся діяльність держави і вождів спрямована на його благо, і фанатично підтримувати їх.

Для появи на історичній арені тоталітарного суспільства є необхідним збіг багатьох обставин економічного, соціального, геополітичного, демографічного, духовно-культурного, ідеологічного, психологічного та інш. характеру. Процес визрівання передумов цього явища складний і тривалий. Образно кажучи, тоталітаризм - це болячка на суспільному організмі, яка виникає внаслідок численних деформацій в певний період його розвитку.

Особлива небезпечність і підступність тоталітаризму як суспільного явища зумовлюється тим, що виникає він як зла іронія історії: людство ставить собі благородні, величні цілі, а намагання досягти їх породжує протилежний результат. "Інкубаційний період" визрівання тоталітарного суспільства протікає в надрах зовсім інших за характером соціальних процесів і для масової свідомості залишається непомітним або неадекватно сприйнятим. Навіть коли це потворне породження історії досягає зрілості - воно продовжує маскуватися під доброякісні новоутворення. Досить згадати Конституцію СРСР 1936 року - вірець того, наскільки справжні соціальні реалії тоталітарного суспільства відрізняються від офіційно декларованих і піднятих у ранг Основного його закону.

Соціалістичне тоталітарне суспільство - це марксистський "реальний гуманізм" навиворіт. Ще у 1844 році К.Маркс висував ідею побудови комуністичного суспільства на основі подолання відчуження праці і повернення людині її родової сутності. Слідом за утопічними соціалістами К.Маркс вважав, що людську природу спотворила буржуазна приватна власність. А тому знищення цієї останньої дозволить радикально перетворити весь комплекс буржуазних суспільних відносин і побудувати принципово новий лад, за якого людина стане найвищою цінністю, мірилом усіх речей. Тут К.Маркс ще недалеко відійшов від гуманістичної тради-

ції європейської суспільно-політичної думки. Але надалі К.Маркс докорінно міняє характер своєї гуманістичної концепції. Вже у 1846 році він робить висновок, що сутність людини складає сукупність суспільних відносин і переводить своє дослідження з традиційних проблем людини у площину з'ясування об'єктивних закономірностей суспільно-історичного розвитку.

Таким чином, об'єктом революційного перетворення для К.Маркса стає не людина, а її, так би мовити, "суспільне тіло" - сукупність суспільних відносин, які визначають її життєдіяльність як члена людської спільноти. В такому підході, безумовно, був свій раціональний момент: змінити життя людей на краще, не вдосконалюючи соціального середовища, в якому вони знаходяться, практично неможливо. Але К.Маркс, і особливо його послідовники, абсолютизували цей момент, знехтували внутрішньою природою людської особистості, що зрештою виявилось однією із головних причин краху комуністичної ідеї. Заради справедливості потрібно згадати, що В.Ленін наприкінці свого життя дійшов розуміння колосального (а в певні періоди історичного розвитку - вирішального) значення особистих якостей людини. В його знаменитому "Листі до з'їзду" прямо говориться про вирішальну роль, яку можуть відіграти в долі соціалізму особисті якості Сталіна та інших лідерів революції та держави. Проте було пізно: ті самі особисті якості вже напористо вершили свою справу, прокладали шлях тоталітаризму.

Однак це була не єдина слабка сторона марксистського гуманізму.

Розвиваючи ідею про революційне перетворення буржуазного суспільства, насильницьку "експропріацію експропріаторів", К.Маркс змушений був наполегливо вести пошук тієї соціальної

сили, яка має виконати винесений історією смертельний вирок приватній власності та суспільству, яке на ній базується. Завдання не з легких. Усі намагання його вирішення представниками утопічного соціалізму виявилися марними. До кого тільки вони не зверталися: до О.Кромвеля і англійського парламенту, до європейських монархів і буржуазних законодавців, до самих капіталістів і широких верств трудового народу - все безрезультатно. Капіталістичне суспільство стрімко набирало силу, ламаючи всі перешкоди. Аналізуючи процес функціонування буржуазного суспільства К.Маркс робить висновок про особливу історичну роль робітничого класу. Будучи творцем основних матеріальних цінностей, найбільш організованою соціальною силою і водночас найзнедоленнішою верствою населення, робітничий клас, на думку К.Маркса, не лише зацікавлений, а й спроможний знищити буржуазне суспільство і встановити новий, соціально-справедливий суспільний лад. К.Маркс виходить з того, що стрімкий науково-технічний прогрес зумовить зростання інтелектуального рівня розвитку виробників, а це дасть змогу ідеологічного впливу на них з метою розвитку класової самосвідомості та організації в могутню політичну силу. Але К.Маркс прекрасно розумів те, що ніякі титанічні зусилля пролетаріату та його вождів не в змозі зруйнувати буржуазне суспільство і побудувати комуністичне до-ти, доки капіталізм не вичерпає своїх внутрішніх резервів і не створить матеріальних передумов нового ладу. Більше того, К.Маркс попереджував, що якщо навіть завдяки збігові сприятливих обставин пролетаріату раптом удасться захопити політичну владу до того, як визріють необхідні матеріальні передумови, перемога його буде короткочасною і неминуче зазнає поразки.

Засобом побудови нового суспільства, на думку К.Маркса, ма-

ла бути диктатура пролетаріату. Причому він, як відомо, жорстко обмежував рамки її дії перехідним періодом. Після придушення опору повалених класів диктатура припиняє своє існування. Колишні гноблені перетворюються в господарів усіх багатств, самі своєю працею задовольняють власні потреби. Суспільство гуманізується, розвиток кожного його члена стає гармонійним, повноцінним.

Ця теоретична конструкція на практиці виявилася дуже вразливою. Майже кожне її положення легко оберталося на протилежне. Адже практично неможливо провести чітку межу, скажімо, між диктатурою пролетаріату як доцільною, історично необхідною і обґрунтованою формою правління робітничого класу в союзі з селянством і жорстоким насильством правлячих кіл над підлеглим населенням. По-різному можна тлумачити зміст поняття "класовий ворог" та його "опір", творці пролетарської ідеології, покликані ідейно організувати робітничий клас на боротьбу, вмиють перетворюються в узурпаторів влади, демократичний централізм - у тиранію і т.д. Так воно й трапилося в практиці соціалістичного будівництва.

Перш за все, партія більшовиків на чолі з В.Ленініним грубо проігнорувала вказівку їх духовних вождів про неприпустимість волюнтаризму. Більшовики не стали дочікуватись, коли "визріють матеріальні передумови нового суспільства", а вирішили скористатися зручним моментом для авантюрного захоплення політичної влади. Понад те, в Росії не тільки не визріли матеріальні передумови соціалізму, а й сам майбутній гегемон і диктатор - робітничий клас. Він був дуже малочисленний і далекий від марксистських ідеалів. Імперіалістична та громадянська війни, розруха, голод призвели до того, що за даними наркома праці

В.Ногіна у 1920 році на території колишньої Російської імперії чисельність промислових робітників не перевищувала 800 тис. чоловік. Безумовно, ця жменька людей не могла відігравати вирішальну роль у житті країни. Проголошена більшовиками диктатура пролетаріату була чистою фікцією. Насправді владу до своїх рук взяла нечисленна на той час більшовицька партія, лідери якої здебільшого переслідували честолюбні цілі, понад усе прагнули влади і слави. Для утримання влади необхідно було мати могутню силу. Розрахунок В.Леніна на те, що "народ придушити експлуататорів може і при дуже простій "машині", майже без "машини", без особливого апарату, простою організацією озброєних мас..." не виправдався. "Озброєна маса" складалася майже повністю з селян і солдатів, які погоджувались підтримувати більшовиків, поки ті обіцяли їм землю і мир, але відразу ж відкинулися від них, як тільки почався "воєнний комунізм". А вже в 1920 році почався масовий селянський антибільшовицький рух. НЕП врятував більшовицьку диктатуру від загибелі. Селяни поступово обживалися, перетворюючись у "дрібнобуржуазний елемент", а більшовики тим часом "кували зброю" - формували силові структури, зосереджували в своїх руках могутній апарат примусу. Наприкінці 20-х років він запрацював у повну силу. Більшовицька партія перетворилася на замкнену мілітаризовану касту, що протиставила себе всім верствам населення: інтелігенції, селянам і самому робітничому класові, від імені якого вона правила.

За таких умов альтернативою тоталітарному режиму могла бути лише втрата партією її панівного становища. І, навпаки, залишатися при владі більшовицька партія могла лише як носій і гарант тоталітаризму. Влада її мала бути монопольною і непо-

хитною. Розуміючи це, ВКП(б) і, відповідно, КП(б)У в Україні, головною перешкодою на своєму шляху вважала національно-орієнтовану інтелігенцію.

Сама по собі національна інтелігенція як соціальна верства не становила значної загрози для правлячої партії. Малочисленна і строката вона самостійно не спроможна була суттєво вплинути на соціально-політичний розвиток суспільства. Небезпечною інтелігенція була й тому, що саме вона виступала ідеологом і натхненником політичної боротьби мас. Тому для забезпечення себе партійно-державній еліті необхідно було вирішити подвійне завдання: нейтралізувати соціально-політичну активність інтелігенції і зруйнувати соціальну базу, на яку вона реально чи потенційно могла б спертися. Виникло серйозне протистояння між державно-бюрократичною системою, стрижнем якої й була партія більшовиків, та інтелігенцією, а, зрештою, між партією і всім народом.

Маючи декілька шляхів розв'язання цього конфлікту, партія, реалізуючи силові переваги своєї диктатури, перейшла до встановлення повної монополії у всіх галузях життя, повного підпорядкування духовної і культурної сфер своєму впливу, стала на шлях формування диктаторської держави, застосування насильницьких методів, що вилилось у нищівний розгром інтелігенції і жорстокий терор проти широких народних мас, особливо селянства - важливої соціальної бази опозиційних партій та організацій.

Надзвичайно важливе значення для розкриття репресивної сутності тоталітаристського режиму в Україні має висвітлення організації, структури та механізму дії його репресивного апарату. Ця проблема досліджується автором у ряді наукових праць,

що дозволяє зробити певні узагальнені висновки (див. позиції 3; 6; 11; 13; 23; 25; 29; 39).

Перш за все, слід зазначити, що репресивний апарат в Україні був органічною часткою загальнодержавного. Існувала їх генетична, структурна та функціональна єдність, що було обумовлено реальним становищем України як одного з найважливіших регіонів держави.

Радянська Росія втручалася у внутрішні справи ще Української Народної республіки, починаючи від листопада 1917 року. В грудні того ж року урядом Радянської Росії тимчасовим надзвичайним комісаром України був призначений Г.Орджонікідзе. В Україні були знищені інститути національної державності і фактично відтворене російське більшовицьке державотворення. Його характерною ознакою було створення надзвичайних органів влади, що вже свідчило про насильницьку, а значить і репресивну сутність їх дій. До них слід віднести революційні та військово-революційні комітети. Так, вже 21 лютого 1918 року була створена Надзвичайна комісія Народного секретаріату України. Окрім того з'явилися й інші тимчасові надзвичайні органи радянської влади: революційні штаби, революційні комітети, "трійки", "сімки" і таке інше. Пізніше, в часи найбільшого поширення тоталітаризму в 30-ті роки, надзвичайного характеру набули всі, на той час вже достатньо розгалужені і укорінені, органи державної влади.

Проведений аналіз дозволяє вичленити основні складові елементи репресивного апарату тоталітарного режиму. До них належали: а) вождь та його найближче оточення, які відігравали роль системоутворюючого ядра, змістового і керівного центру репресивного апарату; б) партійно-бюрократичний апарат,

що був опорною системою, провідником тоталітарно-репресивної політики; в) силові структури держави та каральні органи (армія, НКВС, прокуратура, суди, трибунали, ЧК, ДПУ, Гулаг та ін.); г) система ідеологічно-пропагандистського визиску, яка включала широку мережу структур і набирала сили й ефективності разом з поглибленням тоталітарно-репресивного режиму; д) допоміжні елементи репресивного апарату - система інформаторів, добровільне фіскальство, інспіровані та спонтанні виступи одурманених пропагандою громадян і трудових колективів з "гнівним осудом" "ворогів народу" тощо.

Постійне здійснення репресивної функції вимагало спеціального механізму насильства. Можна виділити такі його основні елементи:

- задум вождя чи його найближчого оточення, що включало постановку мети, вибір об'єкту репресій, визначення їх масштабу, підбір відповідальних за виконання осіб, програмування бажаних наслідків, внутрішньо- та зовнішньополітичного резонансу;

- опрацювання "сценарію" наміченої акції "верхівкою" репресивних органів, довіреними особами;

- створення соціального фону пропагандистською машиною - нагнітання суспільної атмосфери з метою формування відповідної громадської думки, психологічного настрою мас;

- узгодження дій усіх ланок репресивного апарату шляхом жорсткої підпорядкованості і дисципліни;

- підбір конкретних виконавців та опрацювання технічних прийомів здійснення;

- проведення запланованих заходів, маскуванню їх справжніх соціальних наслідків та забезпечення бажаного пропагандистського резонансу;

- розширення (чи згортання) репресивних акцій відповідно до комплексу суб'єктивних та об'єктивних, внутрішніх та зовнішніх факторів.

Особливе значення у створенні умов, необхідних для роз-

гортання і здійснення репресій відіграло утвердження правового нігілізму в суспільстві. Форм прояву нігілізму існувало багато. Від відмови позитивного сприйняття самого слова "закон", що ніби-то несумісне із революційними переминами в суспільстві, до утвердження правомірності "революційної законності" та "революційної правосвідомості", трактування яких мало суб'єктивний характер і часто прикривало відверто анархістські настрої.

Все це свідчить, що тоталітарно-репресивний режим в Україні, будучи складовою частиною відповідної загальнодержавної системи, мав розгалужену структуру, достатньо чітку організацію і різноманітний механізм дії.

Важливим в аналізі феномену тоталітарного суспільства є четвертий проблемний блок - "Основні напрями та об'єкти репресивного тоталітаризму в Україні".

Зміст цього розділу знайшов відображення в декількох працях автора (див.позиції 1-29 списку публікацій), що включають монографії, брошури, розділи в двох колективних монографіях, статті в наукових журналах і збірниках.

Гасло "класового підходу", яке партійно-державна бюрократія на чолі зі своїм вождем використовувала для прикриття власних інтересів, не завадило поширенню репресій повністю на все суспільство, включаючи робітничий клас і навіть її саму правлячу олігархію.

Суть репресивної політики стосовно усіх верств населення залишалася однаковою, проте у формі реалізації були помітні значні відмінності. Якщо, скажімо, розправи з інтелігенцією здійснювалися переважно у вигляді сфабрикованих гучних групових судових процесів і супроводжувалися несамовитою пропагандистською тріскотнею, то стосовно селянства застосовувалися в

основному завуальовані масові репресивні заходи (так зване "розкуркулення", боротьба з "розкраданням колгоспної власності", "ухиленням від хлібоздачі" тощо), а в середовищі робітничого класу репресії мали майже виключно дифузний (вибірковий) характер, оскільки не міг же "клас-гегемон", що здійснював свою диктатуру, плодити у своєму середовищі нескінченну кількість ворогів, а тим більше ворожих "організацій", "центрів", "об'єднань", "кубел", "гнізд" тощо.

У регіональному, територіально-адміністративному плані особливості репресивної політики тоталітарного режиму щодо України зумовлювалися специфікою її статусу підлеглої території та характерними відмінностями соціально-класової та етнонаціональної структури, регіональною та етнічною розмежованістю, способом життя окремих верств населення. Будь-які кампанії всесоюзного масштабу в Україні набирали ще й "націоналістичного" забарвлення. І це окрім того, що перманентно і жорстоко велася боротьба проти суто "українського буржуазного націоналізму".

Так, уже в 1934 році нарком освіти В.Затонський підсумовував: "Під керівництвом ЦК КП(б)У, завдяки нашому славному ДПУ, ми розкрили і розгромили ряд націоналістичних шкідницьких організацій, завдали українській націоналістичній контрреволюції більшовицького нищівного удару" (Затонський В.П. Ітоги ноябрьського пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и задачи работников просвещения. Харків, 1934, с.18).

Наприкінці 1935 - на початку 1937 років по Україні прокотилися хвилі "викриттів" "троцькістсько-націоналістичних організацій" та різних "центрів" українського буржуазного націоналізму. Націоналізм для партійно-державного керівництва республіки перетворився на справжню "палочку-виручалочку". Цей жупел

значно полегшував завдання "пошуку ворогів" на догоду кремлівському "хазяїну" та його поплічникам.

В об'єкт особливої пильності та вишуканого садизму перетворилося українське селянство. Більшовицькі лідери з першого дня свого владарювання вбачали в ньому лютого ворога. Ще Л.Троцький відверто проголошував українське селянство цитаделлю дрібнобуржуазної контрреволюції. Працелюбний український народ жив у завжди відносному достатку і був далекий від маніакальних ідей більшовицьких лідерів. Перетворити його у покірного виконавця волі "пролетарських вождів" було справою нелегкою. Для цього потрібні були особливі за своєю жорстокістю, підступністю й цинізмом підходи, методи, шляхи, засоби впливу. Зрозуміло, що селян, як і представників усіх інших верств населення, винищували тисячами за індивідуальними чи груповими доносами. Але цього було надто мало для "великого перелому" в способі життя та настроях селянства. Необхідна була примусова, всеохоплююча колективізація і всі ті репресивні заходи, які вона вимагала і виправдовувала.

З початку 30-х років репресії проти українського селянства набували масового характеру. В 1930 році почалася розправа з "куркулями". Було зруйновано понад 200 тисяч найбільш дієздатних і заможних селянських господарств, виселено сотні тисяч "куркулів" та членів їх сімей. За неповними даними, постраждало від цієї акції близько 1 млн. чоловік. Але це був лише початок. Криза, яка охопила на початку 30-х років сільське господарство, і намагання партійно-державного керівництва за будь-яку ціну виконати план хлібозаготівель по Україні спричинили страхітливий голодомор. Сталінські емісари - В.Молотов, Л.Каганович, О.Яковлев разом з С.Косіором, В.Чубарем та іншими

партійними керівниками республіки свідомо прирекли мільйони українських селян на мученицьку смерть. Про масштаби здійсненого геноциду, глибину народної трагедії свідчить вже той факт, що наприкінці 30-х років на Біломорканалі ще працювали 325 людоджерів з України. Зважаючи на те, що канібалізм найчастіше карався розстрілом, і знаючи, яка смертність була в таборах Гулагу, неважко уявити масштаби людоджерства в Україні у 1932-1933 роках.

Але й цим дикі своєю людиноненависницькою сутністю й масштабами репресії проти українського селянства не обмежувалися.

7 серпня 1932 року було прийнято указ про розкрадання державного майна, який залишався чинним ще й у повоєнні роки. Спрямований він був перш за все проти селянства, яке, каторжно працюючи на колгоспних ланах, було приречене на вкрай злиденне існування. Спроба назбирати колосків на колгоспному полі каралася 10-ма роками ув'язнення, а крадіжка "без пом'якшуючих обставин" - розстрілом. Голодні люди тисячами ставали жертвами цього указу. Якщо додати різні каральні заходи за невихід на роботу, невиконання трудового "мінімуму", розгалужену, непосильну систему податків, примусову позику тощо, то постає настільки жахлива картина жорстокості репресивної політики тоталітарного режиму щодо селянства, аналог якій неможливо відшукати в людській історії.

Нищівним ударом по селянству стала також кампанія боротьби з "руйнівниками соціалістичного сільського господарства" - репресії проти управлінців та спеціалістів сільського господарства України, які почалися навесні 1933 року. Переслідувалися, розстрілювалися або одержували максимальні строки ув'яз-

нення в таборах службовці наркоматів землеробства і радгоспів, агрономи, землеміри, зоотехніки, ветеринари, керівники радгоспів і колгоспів, спеціалісти МТС, наукові працівники та викладачі навчальних закладів та заповідників сільськогосподарського профілю. Репресії особливо лютували в тих районах, які найбільше постраждали від голоду. "Саме в цих районах, - наголошував член ЦК КП(б)У Ф.Голуб у своєму виступі на XII з'їзді українських комуністів, - куркуль, петлюривець, охвістя різних банд, пролізли до керма багатьох колгоспів, усіх сил докладали до підриву колгоспного господарства, нищивши хліб, худобу та ін. А потім, взимку 1932-1933 рр. за їхніми таки вказівками писались листи урядовим органам, що ми голодуємо, мовляв, українські села руйнуються і т.ін." (XII з'їзд КП(б)У, 18-23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.С.374).

Для сталінського режиму всі громадяни країни в однаковій мірі були лише "гвинтиками", індивідуальна цінність яких перетворилася на ніщо. Проте об'єктивно різні соціальні верстви та групи населення займали далеко не однакове місце і відігравали дуже різну роль у суспільному житті. Якщо після розгрому й знищення есерів та меншовиків селянство залишилось практично беззахисним перед тоталітарним апаратом насильства, неспроможним чинити організований опір, як і одурманені політичною демагогією робітники, то інтелігенція залишалася ще тривалий час могутньою силою, що становила потенційну загрозу тоталітарному режиму. Тож не дивно, що боротьба проти тих чи інших загонів інтелігенції велася більшовиками вже з перших днів їх правління і постійно набирала розмаху, досягнувши максимуму в другій половині 30-х років. Ситуація ускладнювалася тим, що до інтелігенції належали самі партійно-державні та адміністратив-

но-управлінські кадри, а також офіцерський склад військових та силових структур. Для свого утвердження тоталітарний режим був змушений постійно займатися "самоїдством". Тільки в 1937-1939 рр. офіцерів НКВС було знищено понад 20 тисяч. Терор, розгорнений режимом щодо до власних кадрів, був чи не найбільш жорстоким, підступним, цинічним. Ані найвищі посади, ні особисті заслуги, ані загальне визнання та слава не давали жодних гарантій проти найбезглуздіших звинувачень та жорстокої розправи, як і особиста відданість режиму і вождю.

Зважаючи на складну внутрішню структуру інтелігенції як соціального верстви, для більшої об'єктивності аналізу репресивних заходів щодо неї доцільно вичленити кілька основних її категорій:

- партійно-державні та адміністративно-управлінські кадри;
- військова інтелігенція;
- керівні кадри молодіжного руху та молодіжних організацій;
- наукова та творча інтелігенція.

Репресивні акції проти партійно-державної та адміністративної інтелігенції набрали масового характеру відносно пізно - з початку 1935 року. Якщо репресії проти наукової і творчої інтелігенції України розгорнулись і набули широкого розмаху на кілька років раніше, і на цей час з 1930 по 1935 роки вже пройшли декілька піків інтенсивності, то масове та методичне винищення партійно-державної та адміністративно-управлінської інтелігенції набуває рис державної політики лише на рубежі 1935-1936 рр. Необхідні умови для цього створила Постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. "Про порядок ведення

справ про підготовку або здійснення терористичних актів", яка сприяла створенню антиправової бази для розв'язування кампанії масового терору проти всіх категорій населення. 9 грудня 1934р. ВУЦВК прийняв на виконання рішення всесоюзного керівництва постанову "Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УРСР", яка згортала звичайну законодавчу практику в республіці і також створювала формальну базу для репресій. Всю ідеологічну підготовку до масових репресій очолював ЦК ВКП(б) і, відповідно, ЦК КП(б)У в Україні. Початком такої підготовки до дій в масових масштабах варто вважати "закриті листи" ЦК ВКП(б) і дублюючі ЦК КП(б)У 1935 і 1936 роках, що містили пряму вказівку всім партійним організаціям всебічно активізувати "розвінчувальні" дії на місцях.

Першим значним процесом в Україні, спрямованим проти вищого прошарку партійно-державної інтелігенції, стала "справа Ю.Коцюбинського", - члена Оргбюро ЦК КП(б)У, голови Держплану УРСР, та засуджених разом з ним 25 відомих керівників-комуністів, яким інкримінувалося створення підпільної троцькістської організації. Їх було засуджено ще на початку 1935 р. З середини 1935 року різко зростає кількість судових справ, які розглядаються обласними судами (у другому півріччі 1935 р. порівняно з першим на 96%, а в першому півріччі 1936 р. порівняно з другим півріччям 1935 р. ще на 22,8%) та особливими судовими присутностями, "трійками" при обласних управліннях НКВС, які створюються по всій Україні до району включно в червні-серпні 1936 року.

У цьому ж році значними політичними процесами проти адміністративно-управлінської інтелігенції, господарських керівників в Україні стали справи: "об'єднаного троцькістського націоналістичного блоку" і "троцькістсько-терористичної ор-

ганізації", що викликали паралельну хвилю судових процесів у всіх областях республіки. Так, наприклад, у Харківській області органами НКВС було сфабриковано справу про "контрреволюційну організацію "Соціал-демократична партія України"; в Чернігівській області - про "троцькістську терористичну організацію", яку "очоловали" 2 члени Чернігівського обкому КП(б)У, а до складу входили 4 керівники управлінь облвиконкому і 2 голови райвиконкомів - Остерського і Корюківського, а також цілий ряд керівників та управлінців меншого рівня.

Вище партійно-державне керівництво республіки намагалося частково загальмувати наростання цих процесів, зменшити їх масштаби і зберегти кадри адміністративно-управлінської інтелігенції республіки. Такої позиції дотримувались окремі члени Політбюро ЦК КП(б)У. Серед них - Г.Петровський, П.Постишев, К.Сухомлин, П.Любченко, який особисто врятував у 1936 р. начальника Управління у справах мистецтв УРСР і члена Оргбюро ЦК КП(б)У А.Хвилю. П.Постишев досить активно опирався наростанню терору і утримував ситуацію від вакханалії доносів у Києві протягом 1936 р., як і керівники ряду областей. Не виявляли надмірної активності в розгортанні репресій і пізніше знищені за це керівники НКВС України В.Балицький, З.Кацнельсон, М.Бачинський, які надавали перевагу "справам" меншого масштабу, спрямованих проти дореволюційної і непартійної інтелігенції, яка не мала відношення до адміністративно-управлінських структур.

Переломним щодо переходу репресивних дій в якісно інший вимір за масштабами став січень 1937 р., коли була прийнята Постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. "Про незадовільне партійне керівництво Київським обкомом ЦК КП(б)У і недоліки в роботі ЦК

КП(б)У", ініційована особисто Сталіним, повністю деморалізувала керівництво України і ЦК КП(б)У. Після прибуття в Україну Л.Кагановича, який поставив своїм завданням зламати елементи приховано-пасивного опору масовим репресіям в республіці і всебічно підштовхнути їх, розпочинається повсюдний розгром і знищення кадрів адміністративно-управлінської і партійної інтелігенції України. Цей процес продовжувався з невеликими короточасними спадами з січня 1937 р. до кінця 1938 р., не припиняючись повністю і пізніше, але втративши з другої половини 1938 р. масовий характер. Про масштаби розгрому зазначених категорій інтелігенції свідчать такі факти: в Київському обкомі КП(б)У тільки за першу половину 1937 р. троцькістами і "ворогами народу" були оголошені 5 завідуючих відділами і всі секретарі; у Харківському обкомі КП(б)У - 2 секретарі обкому, 2 секретарі міськкому і 4 завідуючих відділами міськкому партії; в Наркоматі легкої промисловості УРСР у 1937-1938 рр. "ворогами народу" були оголошені нарком, всі заступники наркома, всі начальники главків і відділів, а в плановому відділі Наркомату за цей період загинули підряд 5 його керівників і 6 секретарів первинної парторганізації.

Весною 1937 р. розпочинаються масові арешти членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, не виключених з його складу, що свідчить про повний вихід з-під контролю республіканських парт-органів керівництва НКВС України. Про масштаби розгрому вищого ешелону нової радянської адміністративної інтелігенції красномовно свідчать і такі факти: чисельність Компартії України зменшилась за період масових репресій практично наполовину, втративши за цей час 261,3 тис. своїх членів. Партійна інтелігенція знищувалась особливо активно не тільки в апаратах парткомів різного рівня, але й у видавництвах, засобах масової

інформації, включаючи навіть районні газети, інші підструктури партії. Внаслідок репресій різко знизився освітній рівень адміністративно-управлінської інтелігенції вищої ланки - наприкінці 30-х рр. 70% секретарів райкомів і міськкомів, 40% секретарів обкомів КП(б)У, обраних після масових чисток, мали початкову освіту або не мали її зовсім. За рахунок масового знищення партійної інтелігенції протягом трьох (1936-1939) років відбувся стрімкий процес мілітаризації й деінтелектуалізації і без того малоінтелігентної партії.

Про розмах репресивних дій свідчить те, що в Києві, наприклад, на початок 1938 р. компрометуючі матеріали і просто доноси були подані на половину членів міської організації КП(б)У, яка складалася більш як на 60% з інтелігенції та управлінців; в Ленінському районі столиці України була створена спеціальна комісія по збиранню "компромату", яка виключила з партії близько 1/5 всього складу районної парторганізації, серед виключених - понад половину складали представники адміністративно-управлінської і партійної інтелігенції.

Протягом 1937-1939 рр. був фізично винищений практично весь керівний склад КП(б)У, Раднаркому УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, апарати Центрального і обласних комітетів КП(б)У, значною мірою - апарати Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР, наркоматів республіки і керівники всіх облвиконкомів України, значна частина керівників обласних управлінь і райвиконкомів. З 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У, обраних на XIII з'їзді КП(б)У в червні 1937 р., жертвами репресій стали 10 чоловік, а Г.Петровського було усунуто з політичного життя. Зі 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У і 9 членів Ревізійної комісії КП(б)У, обраних на цьому ж з'їзді, були репресовані, як виявлено автором, 109 чоловік, або майже 98%.

З травня 1937 р. по лютий 1938 р. на пости перших секретарів обкомів КП(б)У були висунуті 13 чоловік, 9 з яких пізніше оголошені "ворогами народу" або "шпигунами". Весь склад Ревізійної комісії КП(б)У виявився знищеним, тому на ХІУ з'їзді КП(б)У довелося відмовитися від заслуховування її звіту.

Після загибелі в 1937-1938 рр. підряд двох голів Раднаркому УРСР П.Любченка та М.Бондаренка значних втрат зазнав державний апарат - жертвами терору стали всі заступники голови Раднаркому УРСР і народні комісари. Масових втрат зазнав і кадровий корпус керівників-господарників, адміністративно-інженерна інтелігенція - директори заводів і фабрик, шахт та рудників, головні інженери цих підприємств, керуючі трестами, банківськими установами, керівники фінансових, гуманітарних, будівельних і контрольних органів. У деяких найбільш промислово розвинутих областях ці втрати склали до 80-85% дорепресійного складу.

Слід зазначити, що коли перший етап масових репресій проти адміністративно-управлінської і партійної інтелігенції охопив 1936-1937 рр., то другий, що розпочався після невеликої паузи на початку 1938 р., не припинявся весь цей рік і характеризувався проведенням ряду значних політичних процесів проти цієї категорії. При цьому вони мали виразне етнонаціональне забарвлення. Якщо на попередньому етапі боротьба проти "буржуазного націоналізму" набирала переважно форми ідеологічних кампаній, жертвами яких стали М.Хвильовий, М.Скрипник та багато інших видатних діячів культури, то тепер наступ на інтелігенцію провадився шляхом інспірованих судових процесів. Це - справи "польської організації військової", "воєнно-націоналістичної організації", "організації молоді

генерації українських націоналістів", "священної спілки партизанів" та ряд інших. Причому в цей період найбільш характерним способом звинувачення стало фабрикування справ органами НКВС на підставі штучного об'єднання "злочинів" націоналістичного, терористичного та шпигунського характеру. Жертвами репресій у "другій хвилі" терору часто ставали висуванці і доносителі першого етапу масової кампанії терору.

У ході репресій другої половини 30-х рр. в Україні були знищені такі видатні державні і політичні діячі тоталітарного режиму як В.Затонський, Е.Квірінг, Н.Попов, П.Постішев, С.Косіор, К.Сухомлин, М.Хатаєвич, С.Кудрявцев, І.Шелехес, С.Саркисов, А.Хвиля, І.Клименко, В.Порайко, П.Маркитан, Є.Прамнек, Г.Гринько, Є.Вегер, М.Демченко, В.Чернявський та багато інших (див.позиції списку праць - 1; 3; 6; 9; 14; 17; 25; 28; 35 та ін.).

У ході репресивної кампанії протягом трьох років було практично повністю винищено весь склад адміністративно-управлінської інтелігенції республіки, господарських керівників, яких у ході арештів замінювали призначальниками з центру. Внаслідок цього значно денационалізувався і погіршився кадровий склад господарських і державно-адміністративних керівників України, були повністю ліквідовані рудиментарні, в умовах тоталітаризму, залишки політичної і господарської самостійності республіки. Знищений кадровий потенціал республіки замінявся, як правило, слабкішими і менш компетентними керівниками, які не мали досвіду практичної роботи вище районної ланки, що тут же позначилось на соціально-економічному і культурному розвитку республіки, сприяло провалам народногосподарських планів і створювало атмосферу невпевненості в керівній ланці, призводило до прийняття авантюрних рішень, безвідповідальності

керівників. М.Хрущов, який очолив парторганізацію України в січні 1938 р., після відкриття і, згодом, арешту С.Косіора, відзначав у мемуарах: "... керівництво було майже повністю знищене на всіх рівнях. Нам довелось розпочинати з нуля". Таким чином, сталінському керівництву СРСР вдалося у ході масових репресій повністю підкорити керівництво України, знищивши значну більшість адміністративно-управлінської і партійної інтелігенції республіки, ліквідувавши можливість відродження самостійності (навіть обмеженої рамками тоталітарної однопартійної держави) республіки, уникнути небезпеки утворення на Україні будь-якої організованої опозиції репресивній диктатурі. Завдання, первісно поставлені у ході репресій проти цих категорій інтелігенції, були повністю реалізовані.

Одним з найважливіших напрямків репресивної політики тоталітаризму вслід за партійно-державним та адміністративним апаратом були силові структури держави. Найбільш чисельною, могутньою і добре організованою серед них була Червона Армія, очолювана досвідченими, вишколеними ще в боях громадянської війни воєначальниками. Не зламавши хребта Червоній Армії, сталінський режим не міг почувати себе достатньо впевнено.

Широкі репресії проти військової інтелігенції України розпочалися влітку 1936 р. - майже на рік раніше, ніж у цілому по країні - з арештів 5 вищих військових керівників Київського і Харківського військових округів. Серед репресованих - командир С.Туrowsький, комдиви Д.Шмідт, М.Зюка, Ю.Саблін і комбриг В.Кузьмичов (див.позиції 1; 7; 11 та ін.). Однак після втручання в фабрикування органами НКВС СРСР цієї справи командуючого військами Київського військового округу, члена ЦВК СРСР і УРСР, члена ЦК ВКП/б/, командарма 1-го рангу І.Якіра, репресії проти військової інтелігенції України були практично повністю

згорнуті до весни 1937 р. Фабрикування "справ" проти військових на Україні мало істотні відміни від репресивних заходів проти інших категорій інтелігенції - всі висунуті звинувачення базувались на нібито "шпигунських" та зрідка троцькістських діях, штампи-звинувачення в націоналістичній діяльності були відсутні, за деяким виключенням, протягом 1936-1937 рр. Звинувачення у створенні підпільних організацій націоналістичного спрямування стали вперше висуватись проти представників військової інтелігенції наприкінці 1938 р., коли органи НКВС УРСР розпочали ряд спроб об'єднати "справу Якіра" з "розвінчуваними націоналістичними організаціями", щоб збільшити масштаби і розмах репресій у військових частинах і з'єднаннях.

До початку масових репресій військова інтелігенція України, Київський та Харківський (до 1935 р. - єдиний Український) військові округи посідали особливе місце в Червоній Армії, як найбільш підготовлені за якістю командного складу; а КВО був найбільшим округом в країні за кількістю військ, механізованих, бронетанкових і авіаційних з'єднань. Понад 70% командного складу округу мали значний практичний і бойовий досвід, знаходячись на службі в РСЧА з 1918-1920 років. КВО мав також найстабільніші командні кадри оперативно-тактичного і оперативного рівня і один з найбільш підготовлених штабів. За свідченням Маршала Радянського Союзу І.Х.Баграмяна, "служба у військах, якими командував Якір, була академією військової і оперативно-тактичної майстерності. Не випадково всі важливі маневри і значні загальновійськові об'єднані навчання з відпрацюванням найбільш важливих оперативно-тактичних питань проводились тоді в Київському військовому окрузі". Округ виступав також піонером у створенні перших великих механізованих

і авіаційних з'єднань, вперше у світі організував авіадесантну бригаду, ряд інших спеціалізованих і підготовлених для маневрової війни частин і набув слави "всесоюдної польової академії". В середньому командири полків, за підрахунками автора, служили на Україні до початку масових репресій проти військових 7-8 років, а командири з'єднань 12-13 років, що забезпечувало належне знання театру воєнних дій і високий рівень бойової і військово-теоретичної підготовки армійської інтелігенції.

Після спроб І.Якіра і командуючого військами Харківського військового округу командарма 2-го рангу І.Дубового припинити в округах пошуки "шпигунів і ворогів народу", вище військове і політичне керівництво країни, остерегаючись різкої протидії з боку згуртованих груп воєначальників, які спиралися на значні сили, вирішило піддати війська округів, військові училища, запасні частини і військкомати, розміщені на Україні, тотальному розгрому. Звинувачувальні матеріали проти більшості з них були сфабриковані у Москві і не доручались місцевим органам НКВС. Переважна маса військової інтелігенції звинувачувалась на Україні в приналежності до "військово-фашистської організації в РСЧА", на чолі якої нібито стояли М.Тухачевський, І.Якір, І.Уборевич.

Масовий розгром і знищення військової інтелігенції України розгорнулись після арешту наприкінці травня 1937 року Якіра і арешту в серпні Дубового. Перший етап репресивної кампанії проти цієї категорії інтелігенції припадає на весь 1937 р. - першу половину 1938 р. Про його масштаби наочно промовляють цифри зростання самогубств командирів, політпрацівників, військових інженерів, військових юристів і військових господарників у військах КВВ: більш як на 50% за другий квартал

1937 р. порівняно з першим кварталом; а у військах ХВО - на 150% за цей же період. Другий етап масових репресій проти військової інтелігенції, не такий масовий в абсолютних цифрах втрат, припав на 1939 р.; і третій етап охопив весну - літо 1941 року.

Усього жертвами репресій на Україні в 1937-1938 рр. стали три командуючих військами округів, п'ять начальників політичних управлінь округів (КВО і ХВО), три начальники штабів округів, командуючі всіма родами військ, помічники командуючих військами округів по тилу, всі начальники відділів і управлінь штабів, заступники начальників політуправлінь і штабів округів, командуючі всіма укріпленими районами. Так, з 35 делегатів XIII з'їзду КП(б)У, обраних від партійних організацій військових частин і з'єднань, тільки у 1937 р. репресували 25 чоловік і серед них - 3 командармів, 7 комкорів і комдивів, 4 комбригів і полковників, 1 армійського комісара, 1 корпусного комісара, 7 дивізійних, бригадних і полкових комісарів. З 17 членів ЦК КП(б)У - військових інтелігентів, обраних до ЦК у 1937 р., до травня 1940 р. на Україні не залишилось жодного - 15 знищили, решту перевели до інших округів.

Значних втрат зазнали всі ланки командного складу, але найбільших - найцінніші командні кадри оперативно-тактичної ланки, тобто командири полків, дивізій і корпусів усіх родів військ. Так, на Україні було репресовано всіх командирів стрілецьких корпусів і майже всіх командирів стрілецьких дивізій, всього понад 50 чоловік, з них 17 комдивів і понад 20 комбригів; майже всіх командирів і начальників штабів кавалерійських дивізій і корпусів - понад 25 вищих кавалерійських воєначальників і т.п.

Одночасно масовому винищенню піддавались авіаційні і де-

сантні командири - загинули 4 командуючих Військово-повітряними силами округів, основна маса політпрацівників і військово-адміністративного персоналу. За підрахунками автора, на Україні було репресовано понад 15 тисяч представників військової інтелігенції, що становить приблизно третину від загальних втрат Збройних Сил, які нараховували 44 тисячі військових спеціалістів, віднесених до військової інтелігенції. Понад 150 воєначальників, знищених на Україні, належали, за підрахунками автора, до вищого командного складу армії, її золотого фонду.

Масові репресії проти військової інтелігенції принесли значні людські втрати і вкрай негативно вплинули на бойову підготовку військ, зміцнення обороноздатності країни, впровадження передових методів у процесі навчання військ. На початку війни масовий призов до армії командирів із запасу не покryw і половини потреб армії. Внаслідок масових розправ різко знизився рівень бойового і практичного досвіду командирів: якщо у 1936 р. понад 50% з них мали безпосередній бойовий досвід, то у 1941 р. ця цифра зменшилась удвічі і досягла 26%. Також удвічі - до 7% скоротилась кількість військових керівників, які мали вищу військову освіту, а чисельність командирів, які не закінчили навіть середнього військового училища, зросла у військах КВО і ХВО більш як удвічі - до 37%. В армії виник справжній кадровий голод, який зумовив стрімке просування вгору людей, які не повинні були претендувати на подібні пости. Характерно, що до 22 червня 1941 р. понад 75% всіх командирів і близько 70% всіх політпрацівників обіймали посади менше року; в одному лише 1937 році в КВО і ХВО було репресовано 90% командування танковими з'єднаннями і практично 100% - стрілецькими. Питома вага нових командних і політичних кадрів у військах округів складала, за підрахунками автора, в стрілецьких

військах - понад 60%, в бронетанкових (до командира з'єднання) - 45%, в авіаційних - близько третини.

На підставі цих фактів можна зробити висновок, що гостра нестача командних кадрів, воєначальників високого рангу, яка склалася у Червоній Армії напередодні війни внаслідок масових репресій проти військової інтелігенції, перервала в Україні військово-теоретичну роботу, значно послабила і знизила рівень підготовки командирів усіх ланок, що стало однією з важливих причин поразок і невдач армії в перший період війни, призвело до величезних втрат людських і матеріальних ресурсів країни.

Чи не найбільш руйнівними для українського суспільства, тяжкими своїми безпосередніми, а особливо віддаленими наслідками були репресії сталінського режиму проти молодіжних організацій і молодіжної преси.

Масові репресії проти нової генерації радянської інтелігенції, комсомольських кадрів і молодіжного руху на Україні проходили в три основні етапи: перший - з 1936 р. по липень-серпень 1937 р., другий - з вересня 1937 р. по січень 1938 р. і третій охопив другу половину 1938 р. і початок 1939 р. На кожному з етапів було практично замінено і репресовано керівництво й апарат ЦК ЛКСМУ і керівництво більшості обласних, міських та районних комітетів комсомолу. Важливою особливістю розгрому молодіжного руху стало використання каральними органами, поряд з політичними звинуваченнями - в націоналізмі, троцькізмі, підсобництві "ворогам народу", звинувачень в побутовій розпусті, "нетрудовому походженні", аморальному способі життя. Це найбільш повно виявилось під час розгляду справ репресованих комсомольських працівників на предмет їх реабілітації. Масовому знищенню комсомольські кадри піддавались як у ході окремих політичних процесів, так і за

тісні зв'язки з репресованими партійними лідерами, які затверджували їх висування або з якими вони разом працювали в одному регіоні. Таким чином, наприклад, був повністю розгромлений Київський обком комсомолу незабаром після зняття з роботи першого секретаря Київського обкому КП(б)У П.Постишева, Харківський обком комсомолу після арешту другого секретаря обкому КП(б)У І.Мусульбаса, якому було інкриміновано керівництво підпільною троцькістською терористичною організацією в масштабі комсомолу всієї України. Дуже активну роль в нагнітанні масових розправ на Україні в комсомольських організаціях на першому і другому етапі відіграв перший секретар ЦК ВЛКСМ О.Косарєв, який особисто здійснював низку акцій з "чистки" комсомольських організацій наукових установ, військових частин, великих підприємств, колгоспів республіки, інспірував приїзд сюди спеціальних каральних комісій на чолі з секретарем ЦК ВЛКСМ П.Вершковим. Третій "тур" арештів на Україні також був пов'язаний з іменем Косарєва - новому керівництву ЛКСМУ було поставлено в провину співробітництво з "ворогом народу Косарєвим", після чого в Україні знову розпочались масові арешти молодіжного активу.

Піком першої хвилі розправ з молодіжним рухом став, на наш погляд, У пленум ЦК ЛКСМУ, що відбувався в липні 1937 року, стенограму якого автору вперше вдалося опублікувати. На ньому були оголошені націоналістами, троцькістами і ворогами все керівництво ЦК комсомолу республіки, повністю замінено Бюро ЦК ЛКСМУ, більшість перших секретарів обкомів комсомолу, головні редактори газет і журналів, а також виведено зі складу ЦК 26 чоловік - понад 40%, які незабаром були репресовані. Жертвами беззаконня стали перший і другий секретарі ЦК ЛКСМУ С.Андрєєв і Н.Клишков, які нібито і очолювали підпільну ор-

ганізацію, шість членів Бюро ЦК ЛКСМУ і четверо кандидатів у члени Бюро. Влітку 1937 р. у Донецькій обласній комсомольській організації було репресовано 8 з 12 членів бюро обкому комсомолу, а серед членів обкому виявилось ще 17 "ворогів народу" і 10 їх "посібників", які не заслуговували довіря. В Одеському обкомі комсомолу після страшної хвилі масових репресій з 55 членів обкому залишилось тільки 3 - 95% складу обкому були репресовані.

21 серпня 1937 р. відбувся пленум ЦК ВЛКСМ, на якому Косарєв заявив, що у комсомолі існує серйозна "шпигунсько-диверсійна, терористична організація", що спровокувало нову хвилю масових розправ, які торкнулися на цей раз навіть піонерських і дитячих працівників, редакцій дитячих журналів. Так, на Україні були розгромлені колективи Київського і Харківського палаців піонерів, видавництво дитячої літератури "Дитвидав" України, репресовані їх керівники. Незабаром в Києві було усунено і повністю репресовано нове керівництво ЦК ЛКСМУ на чолі з першим секретарем ЦК Г.Сухим, а в цілому по Україні у серпні-вересні 1937 року було виключено з лав ЛКСМУ 12.536 чоловік, причому з формулюваннями "націоналісти", "ворожі елементи", "шкідники" і "троцькісти-дворушники" - 6.239 чоловік.

Третій етап масових арештів у комсомольських організаціях України розпочався в червні 1938 р. - для багатьох причиною загибелі став арешт С.Косіора у Москві і необхідність місцевим органам НКВС провести "розгром косіорівської агентури" в республіці. До кінця року було заміщено і знову повністю заарештовано керівництво ЦК ЛКСМУ на чолі з першим секретарем С.Усенком, наступні масові репресії призвели до того, що з апарату ЦК було звільнено за політичними звинуваченнями 20 чоловік. У Сталінській області з 22 секретарів райкомів, які ма-

ли вищу освіту, тобто представників нової української інтелігенції, обраних на комсомольських конференціях, на волі залишилось лише 2; у Київській області з 58 секретарів райкомів не заарештували лише 11, а у Вінницькій лише 8 з 44, в редакціях більшості молодіжних газет повністю змінився творчий колектив один раз у 1937 р. і ще раз у 1938 р.

Про масштаби, методи і наслідки сталінського терору проти молодіжного руху, дитячої і молодіжної преси свідчать підрахунки автора: протягом 1937-1938 рр. з 385 перших секретарів обкомів і райкомів комсомолу, які мали вищу освіту і посідали ці посади до початку масових репресій, жертвами стали 319 чоловік; з 2752 секретарів міськкомів і райкомів - 2211 чоловік; з 93 членів ЦК комсомолу загинуло 82 особи; з 35 кандидатів у члени ЦК - 27, з 17 членів Ревізійної комісії ЛКСМУ було репресовано 15 чоловік.

Говорячи про репресії проти молодіжного руху і комсомолу, які увібрали у своє керівництво найактивнішу частину нової української адміністративно-управлінської і гуманітарної інтелігенції, варто особливо підкреслити, що сталінський тоталітарний режим по суті методично винищував майбутнє нашої країни і українського етносу - найбільш енергійних, освічених, перспективних представників молоді частини інтелігенції різних категорій, оскільки свою активність і бажання брати участь в політичному, культурному і господарському будівництві вони могли реалізувати в умовах тоталітарної однопартійної системи тільки в рамках однієї пануючої молодіжної організації, що виконувала державні функції відомства у справах молоді і молодіжної політики.

Наслідками цих репресивних акцій стали різке зниження соціальної і політичної активності молоді, масовий відхід її

від багатьох суспільних починань, моральне розбещення доносами і викриттями, девальвація цінностей морально-етичного плану, масове розповсюдження конформістської, подвійної моралі, а для молодіжного руху в країні і молодих кадрів національної інтелігенції це означало повну сталінізацію поглядів, перетворення в придатак бюрократичних структур, втрату орієнтирів у захисті інтересів молоді і трансформацію молодіжного руху в якесь аморфне відомство у справах молоді, що патрунувалось партійно-державним керівництвом.

Об'єктом постійного підозрювання та репресій з боку Сталіна та його поплічників була наукова і творча інтелігенція. Як мозок і совість української нації вона стояла поперек дороги честолюбним планам вождя, була серйозною перешкодою в політиці залякування й одурманення мас, заважала масовій міфологізації свідомості етносу.

Тож не дивно, що переслідування української наукової і творчої інтелігенції тоталітарний комуністичний режим розпочав значно раніше розв'язування в цілому по країні вакханалії масового терору, перейшовши до масованих розправ з цією частиною національної інтелігенції ще наприкінці 20-х - початку 30-х рр. і довівши їх у другій половині 30-х рр. до рівня планомірного винищення найбільш освічених, грамотних, перспективних і обдарованих її представників. З моменту проведення процесу СВУ, що ознаменував початок активної репресивної політики відносно наукової і творчої інтелігенції, партійно-бюрократичне керівництво України, яке пізніше саме стало жертвами сталінського терору, справедливо вбачало в критично мислячих і в той же час відносно економічно незалежних інтелектуалах найбільшу небезпеку своєму пануванню. Якраз через це партійно-державні структури намагались придушити віль-

нодумство інтелігенції, її критичні настрої, зруйнувати її професійні організації і об'єднання, сталінізувати науку і, знищивши опозиційну частину і деморалізувавши репресіями основну масу, залучити інтелігенцію на свій бік. Однак, оскільки інтелігенція здатна у певних межах до відносно швидкої соціальної регенерації, для утримання її від опозиційних виступів, прагнення пізнати істину і самостійно розібратися у політичних процесах режим перманентно практикував завдання їй час від часу жорстоких превентивних ударів.

Починаючи з 1933 року, арешти письменників, вчених, діячів культури і освіти йшли один за одним, безперервно зростаючи кількісно і стаючи все жорстокішими до кінця 30-х рр.

У своїх роботах автор приділяє увагу лише частині великих політичних процесів, сфабрикованих каральними органами проти діячів науки і культури у другій половині 30-х рр. Це маловивчений до цього часу процес УВО - Української військової організації, за яким арештам і репресіям піддалось біля 150 видатних представників науки і культури України; процес про "повстанські організації в заповідниках України", відомий також як процес "про шкідників в Асканії-Нова", жертвами якого став цілий ряд відомих вчених-екологів, біологів і ботаніків, а наслідком - розгром наукової школи та великого наукового колективу заповідника на чолі з професором В.Станчинським, оголошеним "керівником повстанської організації", до керівництва якої записали 18 чоловік; окремі, не зв'язані один з одним політичні судилища 1936-1938 рр., за якими репресіям було піддано багато членів творчих спілок України, кіноакторів і кінокритиків, літераторів, мистецтвознавців і викладачів творчих вузів Києва, Харкова, Одеси, співробітників практично всіх великих музеїв України. В цілому ж з 193 членів і кандидатів у члени

Спілки радянських письменників України репресованими виявились 93 чоловіки. Однак, академік НАН України М. Жулинський, який займався вивченням цієї проблеми, вважає, що під час сталінських репресій на Україні було репресовано понад 500 письменників, літераторів і публіцистів, більшість з яких формально не належала до Спілки письменників.

Переслідування національної наукової і творчої інтелігенції з боку тоталітарного режиму зазнало протягом 30-х рр. ряд істотних змін і пройшло своєрідну еволюцію. Якщо до 1933 р. репресіям піддавались, в основному, люди, які мали визначені розбіжності з більшовицьким правлінням, активно брали участь у минулому в політичному житті, входили до різних опозиційних більшовикам політичних партій або організацій, то з 1933 року в республіці розпочинає набувати широкого розмаху переслідування тих, хто будь-коли формально належав до іншої партії або громадської організації небільшовицького спрямування, або навіть просто був аполітичною людиною, завжди лояльно ставився до існуючого режиму.

Для знищення і розправ з кожною категорією наукової і творчої інтелігенції до кінця 30-х рр. в НКВС була створена і відпрацьована типова схема звинувачення (на відміну від кустарних методів роботи ОДПУ в 20-ті рр.). Наприклад, для репресій проти літературної інтелігенції, партійних журналістів органи НКВС УРСР навіть створили спеціальну класифікацію "нанесення шкоди" в газетах та інших періодичних виданнях - відмаринування "листів трудящих з сигналами про контрреволюцію" до свідомих друкарських помилок, пропусків слів, перекирчуень і т.п.

Тиск з боку держави та її репресивних органів на українську наукову і творчу інтелігенцію неухильно зростає з

1933 р., набуваючи характеру масових кампаній і розправ. Одночасно міняються і форми репресивного впливу - замість відносно невеликих строків ув'язнення, висилання або просто публічного осуду, розпочинають вживатися найсуворіші, по суті - терористичні вироки політичного характеру, що свідчить про чітку спрямованість репресивно-терористичної політики режиму. Необхідно відзначити, що після введення в СРСР надзвичайного репресивного законодавства, названого Р.Конквестом "хартією терору", воно вперше було застосовано після ленінградського "кіровського процесу" в Києві 13-15 грудня 1934 р., коли виїзна Військова колегія Верховного Суду СРСР розглянула справу 37 видатних представників української культури і літератури, звинувачених у політичному тероризмі, і засудила 28 з них до розстрілу, решту - до різних термінів ув'язнення. Серед жертв розправи були вчені, письменники і навіть студенти. В жорна сталінських судилищ потрапляли цілими сім'ями. Так, наприклад, знищили родину відомого прозаїка А.В.Крушельницького: синів розстріляли, а його самого з донькою відправили на Соловки. 18 грудня 1934 року "Правда" повідомила про розгром у Києві "Білогвардійського терористичного центру". А через рік, на рубежі 1935-1936 рр. такі вироки, які здавалися екстраординарною подією ще в 1934 р., вже стають бузувірською нормою репресивної політики сталінського тоталітаризму в Україні.

Причому розправам, розпочинаючи з 1935 р., масово піддаються не тільки представники старої, дореволюційної або аполітичної інтелігенції, але й видатні національні діячі науки і культури - активні члени КП(б)У, такі як, наприклад, відомий драматург М.Куліш, авіаконструктор К.Калінін, філософ В.Юринець, економіст І.Богораз, письменник і публіцист І.Кулик, академік-історик М.Яворський, історик А.Сараджев, профе-

сори вузів - вихідці з соціальних низів, які активно підтримували політику більшовицького режиму. Переслідуванням було піддано 111 вчених-комуністів Академії Наук УРСР, тоді як в ній працювало всього 130 вчених - членів КП(б)У.

Найтяжчим для української наукової і творчої інтелігенції видався 1937 р. - багато її кращих представників, заарештованих і засуджених задовго до цього в 1929-1934 рр., було повернуто з місць ув'язнення органами НКВС для "дорозслідування" їх справ. Наслідком таких акцій ставав, як правило, новий вирок зі смертною карою або вкрай великим терміном ув'язнення. Таким чином знищили М.Яворського, Г.Шкурупія, М.Ірчана, М.Куліша, В.Підмогильного, В.Поліщука, М.Козоріза, П.Філіповича, П.Рудякова та багатьох інших.

Розглядаючи репресивну політику тоталітарного режиму відносно української наукової і творчої інтелігенції, слід відзначити, що навіть у вищих ешелонах партійно-державної влади в ті роки розуміли повну бездоказовість всіх звинувачень в "націоналізмі", "тероризмі", в "шпигунстві" і т.п. Так, ще за життя Сталіна в 1943 році, коли навіть мови не могло бути про спроби широкої реабілітації будь-кого з представників військової, партійної або адміністративно-управлінської інтелігенції, М.Хрущов двічі досить енергійно намагався не просто реабілітувати, але й повернути в Україну значну групу репресованих національних діячів науки, літератури, культури і народної освіти в кількості 50 чоловік. Однак ці спроби не увінчались успіхом внаслідок протидії вищого керівництва НКВС СРСР та УРСР (див. - позиції 3,44).

Серед злочинів сталінського режиму масові репресії проти інтелігенції України є, на наш погляд, одними з найважчих і найбільш аморальних, оскільки якраз ці акції зруйнували не

тільки суспільний соціум цього періоду, цілі галузі і напрями інтелектуальної праці, й деформували майбутній розвиток українського суспільства, знижували культурний, освітній і моральний рівень національної інтелігенції всіх категорій, вели до втрати напрямів в науковій діяльності, руйнування наукових, у тому числі й військово-наукових шкіл, безповоротних втрат в розвитку культури, літератури, національно-культурних і освітянсько-просвітницьких традицій України. Не менш тяжкі наслідки для суспільства мало і масове знищення представників військової і науково-технічної інтелігенції, яке гальмувало не тільки суспільний, а й науково-технічний розвиток.

Репресивні дії сталінського тоталітарного режиму охоплювали як усі верстви населення, так і кожний регіон України. Однак слід зазначити, що через конкретно-історичні умови вони протікали дещо відмінно в окремих регіонах, і перш за все в Західній Україні.

Необхідно підкреслити, що після возз'єднання 1939 року і, особливо, після 1944 року, центр масових репресій був значною мірою перенесений тоталітарним режимом на Західну Україну, де застосовувалися вже напрацьовані форми, методи, дії по тотальному розгрому українського етносу, вперше доповнені масовими депортаціями населення, що ґрунтовно досліджується в монографії В.О.Яроша.

Найбільш масові переслідування і депортації відбувалися після визволення цього регіону від фашистів і проходили

під гаслом боротьби з націоналізмом та бандитизмом. Можна зробити висновок, що репресії тут в більшій мірі ніж в інших регіонах України, мали антинаціональний характер і залишили значно трагічніші та обсяговіші наслідки.

Гіркі плоди сталінського посіву народ України продовжує пожинати ще й сьогодні і, очевидно, не скоро зможе повністю ліквідувати відлуння тих страшних часів. Багато проблем, з якими зіткнулося нинішнє покоління, сягають своїм корінням в отруйний ґрунт соціально-деструктивної, антинаціональної і репресивної політики тоталітарного режиму.

П'ятий, заключний проблемний блок - "Шляхи та засоби подолання залишків тоталітарно-репресивного способу соціальної організації та перспективи демократизації в Україні" - охоплює групу питань сучасного перехідного етапу соціально-політичного розвитку України, обґрунтування шляхів та засобів остаточного подолання залишків тієї негативної спадщини, яка дісталась нам від режиму кінця 20-х - 50-х років - років найбільшої активності та агресивності тоталітаризму і найбільш масових репресій.

Руйнація тоталітарно-репресивного суспільства в Україні, як і в СРСР загалом, розпочалась після смерті Сталіна, з проголошенням М.Хрущовим "закритої доповіді" XX з'їздові КПРС, приходом до керівництва республікою О.Кириченка, Д.Коротченка та Н.Кальченка. Серед значних політичних постатей цього історичного періоду вирізнялись також імена державних діячів українського походження М.Підгорного, Д.Полянського та П.Шелеста (вони увійшли в одинадцятку Політбюро ЦК КПРС - найвищого органу влади колишнього СРСР).

В ряді історико-політологічних розвідок (див.позиції 8; 12; 18; 26; 27; 32; 38; 44; 49; 50) дисертант аналізує почат-

ковий період десталінізації в Україні, суперечності, надбання та прорахунки "хрущовської відлиги", зокрема її іманентне по- боювання національних ідей, спроба проігнорувати їх в ході ре- абілітації репресованих, застою та спроби реформ (брежневський період України, горбачовська перебудова), процеси перемін в початковий період набуття Україною незалежності та сучасні соціально-політичні, економічні і соціокультурні зрушення.

Зокрема, в роботі "О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрету першого секретаря ЦК Компартії України в 1953-1957 рр." (К., 1990) дисертант відслідковує суперечності переходу від тоталітарного до демократичного способу соціальної ор- ганізації, складність і драматизм внутрішньої переорієнтації керівництва, інтелектуалів й простих громадян, тривалість про- цесу десталінізації суспільства, своєрідність його здійснення в Україні. Відбудова народного господарства, повоєнний голод, дивовижний ентузіазм, дисципліна та самовідданість людей - пе- реможців фашизму, сподівання на щасливе майбутнє, в якому не буде беззаконня, сваволі, сталінських концтаборів, сподівання на те, що повага до людини праці і до прав особистост стане не лише постійно-гучним гаслом, а й повсякденною реальністю - є основними штрихами до зображення тієї об'єктивної реальності, в якій здійснювались поступове звільнення від тоталітарного минулого, утвердження нових цінностей і нового типу соціальної організації.

Автор підкреслює суперечливість і непослідовність діяль- ності політиків та державних діячів, розбіжність між словом і ділом, внутрішній драматизм, з яким викорінювали своє "то- талітарне ество" ті, хто сформувався як керівник і активно працював в умовах сталінської адміністративно-командної систе- ми, але усвідомив її злякисну суть, вів пошук нових підходів

і нових орієнтацій. Дисертант ставить питання: чи змогли керівники цієї генерації, цієї "команди" на ділі, а не на словах звільнитись від негативної спадщини періоду культу особи. Історія дає нам на це питання чітку відповідь: якби це було у більшості випадків так, якби система поглядів керівників змінилася докорінно, то навряд чи виявилися б у 50-60-ті роки суб"єктивістські та волонтаристські помилки, мало місце задкування у демократизації суспільства, що було властиве не одному Микиті Сергійовичу, а всій його команді, помилки, які ускладнили вихід суспільства на новий етап, а багато в чому, за словами М.Горбачова, "скомпрометували прогресивні починання" часів М.Хрущова.

Адміністративно-командна спадщина, її шаблони, звичка до набутих бюрократичних методів керівництва виявилися, на жаль, значно сильнішими, ніж бажання змін, що загальмувало процес оновлення, імпульс якому дав XX з'їзд КПРС. Одна з причин цього, гадаємо, полягає в тому, що керівники тих років були дітьми часу, який їх сформував. І хоч як вони намагалися, відверто чи удавано, вирватися з лещат свого часу, мало, дуже мало кому це вдавалося. Бо час сформував не тільки їхню кар'єру, а й образ мислення, пріоритети цінностей у політичному житті, арсенал засобів у роботі, навіть мову і ставлення до друзів, підлеглих, до людей. І в цьому, зрозуміло, не тільки їх вина, а й їхня біда. Від непослідовного новатора М.Хрущова вони закрокували до консервативного неосталініста Л.Брежнєва.

"Брежнєвський період" історії України - період часткової реанімації командно-адміністративної системи сталінського зразка, період застою та пошуку прогресивними силами суспільства шляхів суспільного оновлення - аналізується автором в циклі робіт, особливе навантаження серед яких несуть

інтерв'ю з П.Шелестом (див.позиція 13) та нарис про одну з "темних плям" в біографії колишнього генсека Л.Брежнева (див.позицію 32) та першого секретаря республіканської парторганізації В.В.Щербицького (див.позицію 49).

В інтерв'ю з П.Шелестом, зокрема, автор охоплює й відтворює характер образу життя, політичного мислення та дії покоління людей хрущовської "відлиги", покоління тих партійних та державних діячів, які прийшли до керівництва республіками зокрема і країною в цілому після смерті "великого вождя всіх часів і народів", які зуміли витіснити з політичної арени сталінську гвардію безпосередніх чи пасивних учасників масових репресій проти власного народу, власної інтелігенції, науки і культури. Це покоління, приведене М.Хрущовим, зуміло зламати опір сталінської опозиції, зуміло підтримати М.Хрущова на XX з'їзді КПРС, зруйнувати імперію ГУЛАГу, припинити криваву вакханалію. Воно прагнуло ввести в життя країни, в її економіку нові елементи, досягти демократичних змін, врятувати селянство від зубожіння та голоду, країну - від нічного страху очікування арешту, культуру - від жданівщини. Люди цього покоління, робить висновок автор, були, звичайно, різні - за переконаннями, за поглядами, за характерами і, головне, за баченням перспектив. Були серед них і будівничі застою, архітектори брежневщини та неосталінізму, були й ті, хто намагався продовжувати курс М.Хрущова і змушений був передчасно зійти з історичної арени, не зумівши вчинити опір наступу брежневської, добре згуртованої команди. І життя їх, і діяльність, підкреслює дисертант, безумовно, стануть предметом серйозного і прискіпливого аналізу істориків та політологів, які знайдуть у минулому чимало повчальних уроків, досвід котрих згодиться сьогодні і в майбутньому.

Особлива увага автора зосереджена на питаннях сьогоденно-

го суспільно-політичного, економічного та соціокультурного розвитку України, обґрунтуванні шляхів та засобів остаточного викоринення залишків тоталітарного минулого, пошуку механізмів (політичних та соціальних технологій) формування в Україні громадянського суспільства, демократичної правової держави, входження України в цивілізований світ. Ця проблематика охоплюється науковою монографією "Україна на порозі XXI століття. Політичний прогноз" (в співавт. з Д.Видріним.К., 1995), а також серією публіцистичних праць автора.

Тоталітарно-репресивний спосіб соціальної організації, що існував в Україні в кінці 20-х-50-х роках й на знищення якого були спрямовані зусилля декількох поколінь прогресивних політиків, державних діячів, інтелігенції, різних верств громадян, нагадує про себе досить міцно укоріненими у свідомості певної частини громадян (особливо похилого віку) уявленнями про колишній "порядок" і "організованість", "сталінську дисципліну" і вимогливість; його відголос знаходить притулок у закликах "повороту назад", що часто-густо лунають як у середовищі знедолених верств населення, так і серед тих, хто в недалекому минулому мав забезпечено стабільний суспільний статус. Залишки тоталітарного минулого нагадують про себе й своєрідною боязною перемином, страхом перед реформами, невпевненістю в собі і у власних силах, у спробах перекласти відповідальність за те чи інше політичне рішення на "першу особу" або "його команду", такими огидними явищами, як меншовартість, рабська психологія або невігласький екстремізм й прагнення "одним розчерком пера" вирішити всі сьогоденні суспільно-соціальні суперечності.

Остаточне викоринення залишків тоталітарного минулого, підкреслює автор, досягається утвердженням сучасного способу організації суспільного життя, провідними рисами якого є де-

мократія, громадянське суспільство, правова держава, пріоритет особистості та гуманістичних цінностей.

Дійсний поворот до загальноцивілізаційних засад соціального розвитку в Україні розпочався з 1991 року - року проголошення незалежності й формування України як суверенної держави. На першому етапі (1991-94 рр.) цього процесу політична ініціатива пов'язувалась з іменами Л.Кравчука, І.Плюща, Л.Кучми, В.Фокіна, В.Масола, на другому - Л.Кучми, О.Мороза, Є.Марчука та інших політиків і державних діячів, що розпочали свій злет до вершин політичної ієрархії буквально вчора, тобто рік-два тому.

Дисертант уважно аналізує архітектуру президентства Л.Кравчука, надбання, прорахунки та суперечності його діяльності, зосереджує увагу на сьогоднішні, намагається спрогнозувати майбутнє. Центром наукового дослідження постає комплекс таких взаємозв'язаних проблем, як специфіка перехідного стану, нова архітектура основних політичних сил, українська політична еліта (особливості еволюції, становлення та первинна регіональна структуралізація), пошуки загальнонаціональної ідеї, спрямованість та зміст реформ як складової загальнополітичного курсу України (концепція реформ, форма, зміст, інтерпретації тощо), його дійові особи та виконавці, особливо з команди "президентського оточення".

Значна увага приділяється автором проблемам зовнішньої політики України.

Головна особливість нинішнього політичного життя України - це дуже повільний і вельми складний процес виазрівання громадянського суспільства. Як і в усіх посттоталітарних державах, в Україні ще не склалося громадянське суспільство в його традиційному розумінні: тобто таке, де більшість співгромадян поділяють єдину систему загальних цінностей, моральних підвалин, ідеалів, міфів, цілей, суспільних норм тощо. Як наслідок

- мінливість і хиткість усіх політичних інститутів. Розбудова держави явно випереджає виток суспільства, і тому інститути влади часто немовби зависають над порожнечою: їм не зовсім ясно, які цінності та інтереси суспільства вони мають обстоювати й захищати (крім поки що єдиної домінуючої цінності - незалежності та суверенітету).

Визрівання громадянського суспільства триває так довго через те, що в нас належною мірою не сформувався "середній клас" - основний носій суспільних цінностей та природний стабілізатор влади, через те, що нестабільні інститути влади часто відображають або інтереси номенклатурної меншості, або випадкові й скороминущі цінності, або ж намагаються сліпо копіювати закордонний досвід чи реанімувати добре знайомі схеми минулого.

Болісна складність народження громадянського суспільства та притаманної йому політичної системи пов'язана насамперед із реформуванням в сфері відносин щодо власності, без якої неможливе формування "середнього класу", та з відсутністю міцних партійних структур. Останнє - не стільки вина самих партій, скільки біда нашої держави в цілому: слабкість партій трансформується у слабкість вищих законодавчих, виконавчих та судових органів.

Особливостями нинішнього етапу функціонування політичної системи в Україні виступають:

- відсутність чіткого розподілу повноважень та обов'язків між основними інститутами влади;
- незбалансованість внутрішніх структур законодавчої, виконавчої та судової влади.

Питання взаємодії Президента та парламенту досліджуються автором в публікаціях "Парламент України: гарант стабільності чи гальмо розвитку державності?" та "Як перейти Рубікон",

опублікованих у часописі "Віче" відповідно в 1992 та 1993 рр. (див. позиції 5; 47; 48).

Суттєвою рисою загальнополітичної ситуації, підкреслює автор, є те, що питома вага у парламенті політичних сил, не зацікавлених у реальному проведенні радикальних реформ, досить висока. Тут можна вести мову лише про розуміння деякими політичними суб'єктами тієї істини, що нині в Україні без реформ у принципі не може бути ніякого розвитку. Та і в цьому випадку реформи є не метою, а засобом реалізації суто партійних інтересів.

По-перше, це пов'язано з нездатністю цих політиків запропонувати свої варіанти проведення реформ, які охоплювали б увесь спектр проблем і протиріч, а також забезпечували б на практиці консолідуєчий фактор для всього суспільства. По-друге, жодна політична сила не має достатньо фундаментальної економічної опори для реалізації власного інтересу. По-третьє, в загальній розстановці сил ніхто донині так і не спромігся зайняти домінуюче політичне становище.

На відміну від партійно-політичного спектра в динамічних і послідовних реформах зацікавлені сили й соціальні групи, які спираються не на суто політичні, а переважно на практичні інтереси: значна частина регіональних еліт, представники промислового корпусу, котрі усвідомлюють необхідність реструктуризації системи економічного управління для більш ефективного розвитку тієї частки національного капіталу, що перебуває в їхньому розпорядженні, і т.д.

Значний потенціал реформування акумульований і в середовищі електорату, який не обтяжений політичними та ідеологічними "переживаннями" і який прагне до задоволення природної потреби нормальних людських умов життя (висококваліфіковані робітники, технічна інтелігенція та ін.), але їхня підтримка

залежить від реальних соціальних наслідків реформування. Дисертант прослідковує варіанти можливих політичних рішень у цій ситуації, обґрунтовує реформаторську роль і можливі рішення Президента, досліджує і прогнозує політичну участь різноманітних партій, об'єднань, рухів, угруповань.

Важливою складовою загального процесу оновлення суспільства - подолання залишків тоталітарної спадщини та початку демократичних перетворень - є демократичне відсторонення влади старої номенклатури, виховання та залучення до участі в політичній діяльності участі нової політичної еліти.

Україна довго існувала без впливової політичної еліти. Здобувши державну незалежність і суверенітет 1991 року, Україна виявилась, напевне, найбільшою в світі країною, яка не мала політичної еліти. Владний конгломерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів можна було б назвати переделітою. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного і життєвого досвіду і т.д. не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти.

Політики України сьогодні явно позначені відбитком свого "цеху" - своєї професійно-соціальної групи і свого регіону. Яскравою демонстрацією усього спектру політичного бомонду в країні стали останні президентські вибори. Вони зафіксували новий етап у становленні української політичної еліти.

Схематично весь цей цикл можна показати так:

- Номенклатура (формальна еліта) 1990-1991 рр.;
- Вербальні політики (переделіта) 1992 р.;
- Цехові політики (корпоративна еліта) 1993-1994 рр.;
- Інтегральні політики (еліта).

Перебіг подій, підкреслює дисертант, свідчить про неу-

хильний процес формування в Україні політичної еліти, звільненої від пут тоталітарного минулого, здатної очолити процес суспільних перемін, організувати й очолити народні маси, взяти на себе відповідальність за рішучі кроки. Провідними якостями політичної еліти нового покоління є:

- Готовність до прийняття конкретних рішень; - Готовність взяти всю відповідальність персонально на себе; - Уміння створити жорстку вертикаль підлеглості; - "Міський" чи "заводський", а не "сільський" чи "колгоспний" тип управління. Тобто механізм, де працюють безособові команди, накази, розпорядження, а не свояцькі умовлення, обіцянки й послуги;
- Напівзневажливе ставлення до ідеології як "словесного блуду" й способу обдурення народу.

Не менш важливою складовою демократичних перетворень в Україні є визначеність в системі ідеологічних пріоритетів та цінностей. На сьогодні, зазначає автор, сформувалися три основних ідеологічних напрями, кожен з яких претендує на вираження загальнонаціональної ідеї.

Перший. "Біловезькі" політичні сили, поступово відходячи від своїх збанкрутілих ідей, намагаються утвердити нову ідеологему: держава як самоцінність. За розрахунками ідеологів цих сил, така ідея повинна знайти відгук в електораті, оскільки цінність держави - одна з характерних рис радянського традиціоналізму. Очевидно, що автори цієї ідеї відверто ставлять на ще існуючі тоталітарні елементи масової свідомості, тобто на сприйняття держави як сили, якій слід поклонятися. Виходячи з цього "нові патріоти" апелюють до "Батьківщини", "держави" і т.д.

Другий напрямок. Як загальнонаціональну ідею на У з'їзді

СПУ було запропоновано побудову "народно-демократичної держави". В даному випадку мова йде про нову версію паневропейської ідеології, перенесеної на український ґрунт (народно-демократичні системи існували переважно у центральноєвропейських країнах і пов'язані з традиціями європейської соціал-демократії). Та СПУ фактично відійшла від оцінки тих шляхів досягнення цієї ідеї, які найбільше відповідають її інтересам. Ось чому загалом здорове соціал-демократичне зерно, здатне справді стати ціннісно значущим у масовій свідомості, залишається лише гаслом і не підкріплене реальною політикою лівих сил.

Третє. Націонал-ліберальна ідея економічних перетворень, яка проникає в різні пори суспільного організму України, відповідає назрілим суспільно-політичним потребам, але не може стати ціннісною настановою та ідеєю для всього електорату. Актуальними ж стануть інші ідеї та цінності - економічний добробут та стабільність.

Сили, що обстоюють ліберальні економічні цінності як загальнонаціональну ідею, в цьому плані послідовні. Це особливе політичне і економічне угруповання зі своїми сформованими інтересами цікавить насамперед установа певного економічного порядку, який дозволяв би ці інтереси реалізовувати. Націонал-ліберали цілеспрямовано намагаються утверджувати свої цінності як загальнозначущі. Однак якщо для цього угруповання пріоритет ліберальної економіки залишиться принципом і на наступних політичних циклах, то подальше утвердження цих ідеалів стане причиною політичного забуття.

Разом із тим достатньо широка центристська платформа, на якій стоїть Президент Леонід Кучма, передбачає вироблення цілісної ідеологічної концепції, яка відображала б реальні цінності й інтереси народу України.

Вона повинна включати:

а) осмислення об'єктивного місця і ролі України у макрополітичних процесах як вузлової інтеграційної ланки між цивілізаціями Сходу і Заходу;

б) усвідомлення інтегративної суті культури народу України, яка об'єднує цінності й традиції Заходу (католицизм, демократизм), східнослов'янської культури (православне християнство) і вже сформований радянський традиціоналізм;

в) відобразити стабілізуючу роль України щодо народів колишнього Радянського Союзу і Центрально-Східної Європи у формуванні цінностей нової соціально-економічної інтеграції в регіоні. Мир і прогрес можливі лише за умови не роз'єднання, а об'єднання зусиль.

Центральною ланкою демократизації суспільного життя України й входження її у цивілізований світ, підкреслює автор, є реформи, реалізація яких виступає органічною складовою загального курсу держави; її завдання - економічне забезпечення нового конструктивного курсу України в постсоюзному просторі і в світі в цілому, створення умов для входження України в світовий ринок на правах рівноправного партнерства.

Загальнополітичний курс України включає декілька напрямів, що реалізуються на єдиних принципах дотримання національних інтересів:

1) нова конструктивна зовнішня політика, обґрунтована на новій концепції інтересів і доктрині національної економічної та політичної безпеки;

2) політика радикальних ринкових реформ, яка створює умови для економічної та політичної безпеки України в рамках

своєї геополітичної зони і в системі міжнародного розподілу праці;

3) внутрішня політика, спрямована на формування широкої соціальної бази підтримки курсу держави (реформи, зовнішньополітичні пріоритети) і на створення ефективних політичних механізмів реалізації державної влади (конституційна реформа, регіональна політика, пріоритети щодо різних політичних сил, їхніх ідеологій і програм);

4) нова соціокультурна політика, заснована на концепції української інтегративної культури з її традиціями, відродження ціннісно-культурних норм українського народу (всіх націй у його складі); відповідна цим пріоритетам політика у сфері освіти, охорони здоров'я, соціальних гарантій і соцзабезпечення.

Автор аналізує й обґрунтовує концепцію реформ (форма, зміст, інтепретації), розглядає сценарій "реформ без опори", аналізує політичну гру "команди виконавців" і участь президентського оточення, досліджує зовнішньополітичні чинники цього процесу, прогнозує можливі наслідки та варіанти розвитку. Реформи, підкреслює дисертант, є магістральним шляхом і головним засобом остаточного викорінення залишків тоталітарної спадщини, утвердження нового, демократичного, цивілізованого способу життя українського суспільства у тісній взаємодії з країнами світової співдружності.

Головні положення та висновки дисертаційного дослідження, узагальнені в короткій доповіді, знайшли відображення в таких публікаціях автора:

а) монографії

- ✓ 1. ТАБАЧНИК Д. За стандартними звинуваченнями. - К., Політвидав України, 1990. - 272 с. (У співавт. з О.Сидоренко. Обсяг авторського тексту - 9 др.арк.).
- ✓ 2. ТАБАЧНИК Д. Чорні роки комсомолу України. К., Молодь, 1990. - 150 с. (8 др.арк.) (У співавт. з В.Головеньком та О.Корнієвським. Обсяг авторського тексту - 5 др.арк.).
3. ТАБАЧНИК Д. Репресоване відродження. - К., Україна, 1993. - 399 с. (22,3 др.арк.) (У співавт. Обсяг авторського тексту 4,5 др.арк.).
4. ТАБАЧНИК Д. Нариси з історії української інтелігенції. - К., - 1994. В 3-х книгах: книга 1 - 138 с., книга 2 - 172 с., книга 3-154 с. (27,8 др.арк.) (У співавт. Обсяг авторського тексту 3,2 др.арк.).
5. ТАБАЧНИК Д. Україна на порозі ХХІ століття. Політологічний прогноз. - К., Либідь, 1995. - 246 с. (31,8 др.арк.) (У співавт. з Д.Видріним. Обсяг авторського тексту - 16 др.арк.).

б) брошури і розділи в колективних монографіях та збірниках

- ✓ 6. ТАБАЧНИК Д. Трагічні сторінки історії. - К., "Знання", - 1990. - 48 с. (3 др.арк.).
7. ТАБАЧНИК Д. Репресії проти воєнних кадрів в кінці 30-х рр. - К., Інститут історії АН України. - 1988. - 44 с. (2,2 др.арк.).
8. ТАБАЧНИК Д. О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрету. - К., 1990. - 24 с. (1,4 др.арк.) (У співавт. з Ю.Шаповалом).
9. ТАБАЧНИК Д. Комсомол України: трагічні сторінки історії. - К., 1990. - 48 с. (3 др.арк.) (У співат. з В.Розтальним).
10. ТАБАЧНИК Д. Син свого часу // Маршрутами історії. - К., Політвидав України. - 1990. - с. 555-575. (У співавт. з Ю.Шаповалом).
11. ТАБАЧНИК Д. Павло Маркитан // Там же. - с. 480-497.

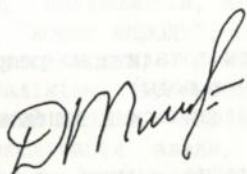
12. ТАБАЧНИК Д. Відкриваючи заново історію // Відкриваючи заново. - К., Молодь. - 1990. - с. 3-15.
13. ТАБАЧНИК Д. Терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х років // Минуле України. Відновлені сторінки. - К., Наукова думка. - 1991. - с. 191-221.
14. ТАБАЧНИК Д. Масовий терор на Україні наприкінці 30-х // Проблеми історії України. - К., Наукова думка. - 1991. - с. 85-103.
15. ТАБАЧНИК Д. Запята в биографии генсека // Л.И.Брежнев. Материалы к биографии. - М., Политиздат. - 1991. - с. 38-45.
16. ТАБАЧНИК Д. Як гинуло майбутнє держави // Відкриваючи заново. - К., Молодь, 1990. - с. 130-155.

в/ статті в наукових часописах
та громадсько-політичних
журналах

17. ТАБАЧНИК Д. Всадники революції // Под знаменем ленинизма. - 1987. - N 21. - с.74-75.
18. ТАБАЧНИК Д. Командарм Якир. Останні роки // Трибуна лектора. - 1988. - N 6. - с.41-46.
19. ТАБАЧНИК Д. Последний подвиг командарма // Рабочая газета. - 1988. - 30 марта.
20. ТАБАЧНИК Д. Военные в лагерях // По Советской Украине. - 1988. - N 6. - с. 13-19.
21. ТАБАЧНИК Д. Суд над відважними // Україна. - 1988. - N 38. - с.16-18; N 39. - с. 10-13.
22. ТАБАЧНИК Д. Без культури немає народу. Інтерв'ю спец.кор. журналу "Київ" історика Дмитра Табачника з П.Ю.Шелестом // Київ. - 1989. - N 10. - с. 90-110.
23. ТАБАЧНИК Д. Сталінський терор... // Київ. 1989. - N 2. - с. 140-157 (У співавт. з В.Розтальним).
24. ТАБАЧНИК Д. Генштаба офіцери // Вогні Казані. - 1989. - N 8. - с. 136-148 (татарською мовою).
25. ТАБАЧНИК Д. Червоний Лев революції (Штрихи до політичного портрету Л.Д.Троцького) // Філософська і соціологічна думка. - 1989. - N 8. - с. 82-99; N 9. - с. 77-89; - N 10. - с. 98-108 (У співавт. з В.Розтальним).

26. ТАБАЧНИК Д. "Я той самий Кожух..." // Новини кіноекрана. - 1989. - N 8. - с. 14-15.
27. ТАБАЧНИК Д. "Ворог народу" і його компанія // Соціалістична культура. - 1989. - N 11. - с. 10-14 (У співавт. з В.Погребняком).
28. ТАБАЧНИК Д. "Білі плями червоного кольору..." // Ранок. - 1989. - N 10. - с. 18-22 (продовж. с. 35) (У співавт. з В.Розтальним).
29. ТАБАЧНИК Д. Скриплена кров'ю // Трибуна лектора. - 1989. - N 4. - с. 30-31.
30. ТАБАЧНИК Д. Історія не терпить суєти (інтерв'ю з А.Хорьковим) // Трибуна лектора. - 1989. - N 2. - с. 6-9.
31. ТАБАЧНИК Д. Прапорщик-командарм // Наука і суспільство. - 1989. - N 11. - с. 66-70.
32. ТАБАЧНИК Д. Был ли Сталин агентом охраны // Философская и социологическая мысль. - 1989. - N 11. - с. 112-123. (У співавт. з Ю.Прилюком).
33. ТАБАЧНИК Д. Розстріляний округ // Київ. - 1989. - N 2. - с. 140-159.
34. ТАБАЧНИК Д. Промениста шабля революції // Україна. - 1989. - N 3. - с. 6-9.
35. ТАБАЧНИК Д. Гибель прем'єра: версії и факты // Радуга. - 1990. - N 2. - с. 79-99.
36. ТАБАЧНИК Д. Історія однієї політичної долі // Український історичний журнал. - 1990. - N 9. - с. 82-88.
37. ТАБАЧНИК Д. А.П.Любченко. Политический портрет // Вопросы истории. - 1990. - N 12. - с. 60-76. (У спіавт. з П.Бачинським).
38. ТАБАЧНИК Д. Політичний плюралізм: від думок до партій // Філософська і соціологічна думка. - 1990. - N 4. - с. 12-22. (У співавт. з В.Рибчуком).
39. ТАБАЧНИК Д. В омуті беріївських змов // Україна. - 1990. - N 49/50. - с. 37-44.
40. ТАБАЧНИК Д. Хірургічна операція за рішенням... ЦК. Про одну трагічну загадку минулого // Наука і суспільство. - 1990. - N 1. - с. 26-29.

41. ТАБАЧНИК Д. О.І.Кириченко: історія однієї політичної долі // Український історичний журнал. - 1990. - N 5. - с. 87-98. (У спіавт. з Ю.Шаповалом).
42. ТАБАЧНИК Д. Не склонившие головы // Радуга. - 1991. - N 11. - с. 122-135.
43. ТАБАЧНИК Д. Перерваний політ // Україна. - 1991. - N 21. - с. 16-21.
44. ТАБАЧНИК Д. "Український синодик" М.Хрущова // Вітчизна. - 1991. - N 6. - с. 155-164.
45. ТАБАЧНИК Д. Репрезентанти війська українського // Військо України. - 1993. - N 2-3. (У спіавт. з Д.Веденєєвим). - с. 94-101.
46. ТАБАЧНИК Д. Німці в Україні: історія та сучасність // Віче. - 1992. - N 5. - с. 135-147 (У спіавт. з Б.Чирком та М.Дмитрієнко).
47. ТАБАЧНИК Д. Як перейти Рубікон // Віче. - 1993. - N 5. - с. 15-25. (У спіавт. з Г.Нечипоренком).
48. ТАБАЧНИК Д. Парламент України: гарант стабільності чи гальмо розвитку державності? // Віче. - 1993. - N 1. - с. 86-98.
49. ТАБАЧНИК Д. Володимир Щербицький // Історія України в особах ХІХ - ХХ ст. - К., Україна. - 1995. - с. 249-261.
50. ТАБАЧНИК Д. Державні нагороди не тільки атрибути і символи державності // Віче. - 1995. - N 6. - с. 110-123.
51. ТАБАЧНИК Д. Новий курс зовнішньої політики України: досягнення і перспективи // Політика і час. - 1995. - N 9. - с. 3-16.

SUMMARY

TABACHNYK D.V. Phenomenon of the totalitarian-repressive society in Ukraine (end 20es-50es): historical and ethnopolitical aspects.

Thesis for Doctorate in history: speciality 07.00.05 - Ethnology. Kiev, 1995. Institute of national relations and politology of National Academy of Science of Ukraine. The dissertation is defended in a form of scientific thesis, summerizing a range of scientific publications. The thesis presents for the first time a comprehensive research of a nature and essence of the phenomenon of totalitarian repressive society Ukraine from the end of 20es to 50es, gives a definition of this phenomenon, studies its philosophical outlook, social and gnosiological roots, historical and ethnopolitical specificity of its genesis and functioning. Thesis reveals a repressive nature of totalitarianism, main directions and objectives of the repressive policy, forms, methods, political technology of mass repressions in Ukraine, their tragic consequences for ethnical and national developments, and historical fate of the country. The present scientific work gives a comprehensive estimation of the quantitative and qualitative losses among different layers of population as the results of repressions, analysis of the biggest trumped-up trials and repressive actions. The thesis also shows major ways and means of detotalitarisation of the society, overcoming of the remains of the totalitarian repressive social organization model, as well as prospectives of democratization, formulating of an open civilized society of Ukraine. On this basis the author has formulated a range of propositions, which are reflected in the Governmental documents and Laws.

ТАБАЧНИК Д.В. Феномен тоталитарно-репрессивного общества в Украине (конец 20-х - 50-е годы):
Исторический и этнополитический аспекты.

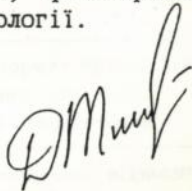
Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.05 - Этнология, Институт национальных отношений и политологии Национальной академии наук Украины, Киев, 1995.

Защита диссертация в форме научного доклада, обобщающего цикл опубликованных научных трудов, в котором впервые целостно исследуется природа и сущность феномена тоталитарно-

репресивного общества в Украине в конце 20-х - 50-х годах, дается определение этого явления, освещаются его мировоззренческо-философские основы, социальные и гносеологические корни, исторические и этнополитические особенности его генезиса и функционирования. Раскрываются репрессивный характер тоталитаризма, основные направления и объекты репрессивной политики, формы, методы, политическая технология массовых репрессий в Украине, их трагические последствия для этнонационального развития, исторических судеб страны. Дается комплексная оценка количественных и качественных потерь различных слоев населения в результате репрессий, анализ наиболее крупных сфабрикованных процессов и репрессивных акций. Показаны основные пути и средства детоталитаризации общества, преодоления остатков тоталитарно-репрессивного способа социальной организации и перспективы демократизации, формирования открытого гражданского общества в Украине. На этой основе сформулирован ряд предложений, отраженных в общегосударственных документах и законодательных актах.

Ключові слова:

тоталітаризм, тоталітарно-репресивне суспільство, феномен, авторитаризм, нація, етнонаціональний аспект, національна інтелектуальна еліта, український етнос, сталінізм, політичні і державні лідери, апарат, політика, кадрова політика, політична історія, сталінізація суспільства, реабілітація, "білі плями історії", етнополітичний, масові репресії, правляча олігархія, партія, природа тоталітаризму, терор, каральна політика, деінтелектуалізація, ідеологія, маніпуляція свідомістю, тоталітарна держава, інтелігенція, демагогія, суспільний організм, репресивні органи, ЦК КП/б/У, НКВС, адміністративно-управлінські кадри, військова інтелігенція, національні меншини, політологія, етнологія, диктатура пролетаріату, соціалізм, "ворог народу", соціальна організація, детоталітаризація суспільства, демократизація, громадянське суспільство, неосталінізм, брежневщина, "середній клас", номенклатура, системний аналіз, мартирологи, класовий підхід, мілітаризація, монополізація влади, фальсифікація, вождизм, деіндивідуалізація, політичні технології.

Підписано до друку 08.08.95. Формат 60×84 1/16
Ум. друк. арк. 4,1. Обл. вид. арк. 4,32.
Тираж 100. Зам. 87. 1995 р. Безкоштовно.

Поліграф. д-ця Інституту національних відносин
і політології НАН України

454083

AB 32.814

AB 32.814